494.362(07

А40

2 ман. 50 гәп.

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
(Методический сборник)
(Приложение к журналу)
„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ"
Баку—1954

3260

274

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Икинчи бурахылыш

АЗӘРБАЙЧАН МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы 1954

Профессор А. С. ЧИКОБАВА

ДИЛЧИЛИЙӘ КИРИШ

А. С. Чикобава тәрәфиндән язылмыш вә ССРИ Али Тәһсил Назирлийи тәрәфиндән бир дәрслик кими тәсдиг олунуб нәшр эдилмиш «Дилчилийә кириш» адлы китаб совет дилчилийинин әсас мәсәләләрини мүхтәсәр сурәтдә изаһ эдән ән яхшы дәрсликләрдән биридир.

Дил вә әдәбийят мүәллимләринин бу саһәдә биликләрини артырмаг вә дәринләшдирмәк мәгсәдилә «Дилчилийә кириш» китабынын айры-айры фәсилләринин тәрҹүмәсини мәҹмуәдә бәзи хырда ихтисарла дәрҹ этмәйи мәгсәдә уйғун вә файдалы билдик.

Редаксия.

КИРИШ

1. **Дилчилик вә үмуми дилчилик.** Дилчилик дил һаггында элмә дейилир. Дилләри тәҹрүби сурәтдә билмәклә дилләри элми сурәтдә өйрәнмәк арасында фәрг гоюлмалыдыр. Дилчичилик һаггында һеч бир тәсәввүрә малик олмадан бир сыра дилләри мүкәммәл билмәк олар (мусиги нәзәриййәсиндән хәбәрсиз дә көзәл маһны охумаг мүмкүн олдуғу кими).

Бир чох дилдә данышмаг (полиглот олмаг) һәлә дилчи олмаг демәк дейилдир. Һәр бир дөврдә полиглотлар (чох дил биләнләр) олмушлар, лакин бу, анҹаг XIX әсрдән мөвҹуд олан дилчилик элминин яранмасына кәтириб чыхара билмәмишдир.

Дикәр тәрәфдән дилчиләр ичәрисиндә тәк-тәк чох дил биләнләр олмушдур. Тәҹрүби сурәтдә чох дил билмәк арзу олунур, бу дилчи алимә көмәк эдир, лакин чох дил билмәк адамы дилчи этмәз. Дилчи үчүн дили, һәтта тәкҹә бир дили, элми сурәтдә анламаг тәләб олунур. Дили элми сурәтдә анламаг һәмин дилин әсасыны—грамматик гурулуш вә әсас лүғәт фондуну, бунларын әмәлә кәлмәси вә инкишафыны өйрәнмәк демәкдир. Бунун үчүн адәтән, мәншә этибарилә бирләшән дилләр (гоһум

дилләр) групуну өйрәнмәк тәләб олунур; айрыча бир дили дә элми сурәтдә өйрәнмәк олар (онун диалектләринин мүгайисәси йолу илә).

Үмуми дилчилик айры-айры дилләри вә дил групларыны элми сурәтдә тәдгиг едиб, нәтичәләри үмумиләшдирмәк йолу илә ярадылыр. Үмуми дилчилийин вәзифәси ашағыдакы мәсәләләри айдынлашдырмагдан ибарәтдир:

1. Дил нәдир? Дилин маһиййәти нәдән ибарәтдир? (Дил вә чәмиййәт, дил вә тәфәккүр вә с.) Дил нечә инкишаф едир? Дил нечә әмәлә кәлмишдир?

2. Һансы хүсуси методларын көмәйилә дил тәһлил олунур, дилин әсасы (гурулушу, вәзифәси), инкишаф тарихи, башга дилләрлә гаршылыглы мүнасибәти һансы хүсуси методларын көмәйи илә өйрәнилир?

3. Дилчилик элминин гурулушу вә тәркиби нечәдир, дилин элми сурәтдә өйрәнилмәси нәтичәсиндә дилчилийин һансы билик саһәләри яраныр? Бу билик саһәләринин (мәсәлән морфолокия, синтаксис, лексиколокия, үслубиййат, фонетиканын) нәкими дахили элагәләри вә гаршылыглы мүнасибәтләри вардыр?

4. Элмләр системиндә дилчилик элминин мөвгеи нечәдир? Бу элм тәбии-тарихи элмләрәми, йохса ичтимаи элмләр даирәсинә мәнсубдур?

Бүтүн бу суаллара, юхарыда гейд олундуғу кими, анчаг айры-айры дилләрин вә я бу дил групларынын элми сурәтдә өйрәнилмә тәчрүбәләрини үмумиләшдирмәклә үмуми дилчилик чаваб верә биләр.

Элми сурәтдә өйрәнилән дилләрин мигдары чох оланда, үмумиләшдирмә үчүн материал да чох олар, үмуми дилчилик дә мәзмунча зәнкинләшәр. Әксинә, элми сурәтдә өйрәнилән дилләрин мигдары аз оланда, үмуми дилчилийин базасы да мәһдудлашар. Элми сурәтдә өйрәнилмәдикдә исә һеч бир дилин, һабелә үмуми дилчилийин өзүнүн варлығы да гейри-мүмкүндүр.

Үмуми дилчилик, дилчилик элминин бир һиссәсидир, йәни нәзәри һиссәсидир.

«Дилчилийә кириш» исә үмуми дилчилийин ибтидаи (елементар) бир курсудур. «Дилчилийә кириш» дил һаггында элмин әсас анлайышлары илә бизи таныш едир. Бунунла да бизи бир тәрәфдән үмуми дилчилик проблемләринә йөнәлдир, дикәр тәрәфдән конкрет дилләрин өйрәнилмәсиндә дил һадисәләринин элми сурәтдә анлашылмасыны асанлашдырыр

«Дилчилийә кириш» үмуми дилчилийин ибтидаи бир курсу олмагла, дил фактлары һаггында тәсадүфи мәлуматдан ибарәт ола билмәз. Ибтидаи олса да, бир курс тәшкил едә билмәси үчүн о, муәййән чидди ардычыллыг әсасында дилчиликдән минимум мәлумат вермәлидир.

2. Дилин элми сурәтдә өйрәнилмәси дил фактларына тарихи янашманын нәтичәсидир.

Эрамыздан әввәл Яхын Шәргин гәдим мәдәни өлкәләриндә (Мисир, Асур, Бабил вә Хетт дөвләтиндә), гәдим Чин, Һиндистан вә Юнаныстанда филологлар вә философлар дили тәдгиг этмишләр.

Бунунла белә тарихи вә мүгайисәли методун тәтбигиндән сонра, XIX әсрин биринчи рүбүндә мәншәчә гоһум дилләрин мүгайисәли-тарихи тәдгиги әсасында дили элми сурәтдә анламаг мүмкүн олмушдур.

Мүгайисәли-тарихи тәдгигат мәһсулу олан илк әсәрләр бунлардыр:

1. Данимаркалы Расмус Раскын «Гәдим Шимал вә я исланд дили мәншәинә аид тәдгигат» адлы әсәри (1814-чү илдә язылмыш, 1818-чи илдә чап олунмушдур);

2. Франс Боппун «Юнан, латын, фарс вә керман дилләри тәсриф системилә мүгайисә әсасында санскрит дили тәсриф системи һаггында» адлы әсәри (1816);

3. Яков Гриммин «Алман (дили) грамматикасы» адлы әсәри (дөрд чилдлик; 1 чилд 1819-чу илдә чап олунмуш, керман диалектләринин тарихи фонетикасыны экс этдирән 1 чилдин икинчи чапы 1822-чи илдә чыхмышдыр);

4. Александр Востоковун «Славян дили грамматикасына кириш мүһакимәси» адлы әсәри (1820).

Дилләрин мүгайисәсилә бундан әввәл дә, хүсусән, 18-чи әсрдә мәшғул олмушлар, гоһум дилләри ашкара чыхармаға чалышмышлар, дилин дәйишиклийи һаггында язмышлар, лакин бу мүгайисә элмиликдән мәһрум иди: әввәлән, тәкчә сөзләри мүгайисә этмишләр, һәм дә әсас луғәт фондуну дейил, фәргинә вармадан һәр чүр сөзү, о чүмләдән, алынма сөзләри дә мүгайисә этмишләр, грамматик гурулуш исә мүгайисәйә чәлб олунмамышдыр. Икинчиси, мүгайисә тәсадүфи характер дашымышдыр; мүгайисә эдилән сөзләрин заһири охшайышы мәсәләни һәлл этмишдир.

Белә мүгайисә нәтичәсиндә доғру нәтичәйә ялныз тәсадүфи олараг кәлә биләрдиләр (мәсәлән, Авропа дилләринин гоһумлуғу белә мүгайисә нәтичәсиндә һәлә XVIII әсрдә гейд

олунмушду). Үмумиййәтлә беләмүгайисә сәһв нәтичәләрә кәтириб чыхарырды (мәсәлән, юнан дилиндән алыныб күрчү дилиндә ишләнән **«органо»** сөзү кими сөзләрә истинад эдәрәк, философ Лейбнис күрчү дилини юнан дилинә гоһум һесаб этмишдир).

Мәһз мүгайисә эдилән дилләрин тарихини айдынлашдырмаға көмәк эдән мүгайисәнин дили элми сурәтдә анламаг үчүн әһәмиййәти вардыр. Мүгайисә бир васитә, тарих исә мәгсәддир. Раск, Бопп, Гримм вә Востоков тәрәфиндән мүгайисә вә тарих мәсәләләри ени шәкилдә гоюлмушдур.

Р. Раск сүбут этди ки, грамматик һадисәләрин (формантларын) мүгайисәси вә сәс уйғунлуғунун мүәййәнләшдирилмәси әсасдыр.

Ф. Боппун әсәрләриндә гоһум дилләрин феилләринин тәсрифи мүгайисә олунур, йә'ни мүгайисәйә грамматик гурулуш фактлары чәлб эдилир.

Керман дилләриндә сәс дәйишмәләринин илк тарихи формулу Яков Гриммин әсәрләриндә верилмишдир. («Гримм гануну»). Славян дилләри тарихи мәсәләләри, хүсусән, тарихи фонетика мәсәләләри элми зәмин үзәриндә А. Востоковун «Славян дили һаггында мүһакимә» әсәриндә гоюлмушдур.

А. Востоков башга мүәллифләрдән асылы олмадан дилләрин өйрәнилмәсиндә мүгайисәли-тарихи принсипи тәтбиг этмишдир.

Беләликлә, элми, мүгайисәли-тарихи тәдгигат илк дәфә славян, керман вә бунлара гоһум олан Һинд—Авропа дилләринин тәдгиги просесиндә дилчилийә дахил олмушдур. Дилләрин элми мүгайисәси—тарих әсасында вә тарихи мәгсәдләр үчүн мүгайисәдир. Анчаг тарихи билмәклә өйрәнилән дили анламаг олар.

Садә бир мисал: рус дили феили индики заманда шәхсләрә көрә дәйишир, лакин чинсә көрә дәйишмир.

Индики заман—**я работаю; ты работаешь, он, она, оно работает.**

Кечмиш заманда, әксинә, шәхсләр сечилмир, феил чинсә көрә дәйишир, бу да анчаг тәк шәхсә көрә олур:

Кечмиш заман—**Я работал, ты работал, он работал,** лакин: **я, ты, она работала** (гадын чинсинә аиддир), **оно работало** (чәмдә исә һәр үч шәхс эйни шәкилдәдир: **работали**).

Дилдә феилин бу ики мүхтәлиф тәсриф принсипи нечә олур? Бунлардан һансы рус дилинә мәхсус сайыла биләр?

Тәсриф тарихи көстәрир ки, феилин чинсә көрә дәйишмәси икинчи сайылмалыдыр. Мүрәккәб битмиш кечмиш заман тәсвири йолла кечмиш заман феили сифәти илә көмәкчи феилдән дүзәлмишдир (**работалъ есмь, еси, есть**); феили сифәт анчаг чинсә көрә, көмәкчи феил исә шәхсә көрә дәйишә биләр. Көмәкчи феил дүшмүшдүр, шәхс формасы ролунда исә анчаг шәхсә көрә дейил, чинсә көрә дәйишән феили сифәт галмышдыр.

Һал-һазырда көһнә тәсриф принсипи галыр. Дәйишмә кечмиш заманда баш вермиш, бунунла да ваһид гайда позулмушдур. Әмәлә кәлән бу дәйишиклик нәзәрә алынмадан, бу фактын тарихи билинмәдән бу мүхтәлифлийин сәбәби тамамилә анлашылмаз галарды. Дилә тарихи янашма она көрә элми принсип сайылыр ки, о, һадисәни анламаға көмәк эдир. Һәр бир дил һадисәсинин арзу олунан истигамәтдә инкишафына ялныз һадисәнин элми сурәтдә анлашылмасилә тә'сир этмәк мүмкүндүр.

3. Элми грамматикая гәдәр олан филоложи вә әгли (расионал) грамматикалар. Ән чох мәшһур олан филоложи грамматикалар һиндлиләр вә юнанлар тәрәфиндән ярадылмышдыр.

Артыг эрамыздан әввәл IV әсрдә Һиндистанда там бир системә малик филоложи грамматика—Панини грамматикасы варды.

Эрамыздан әввәл II вә I әсрдә харичдә—Искәндәриййә шәһәриндә фракиялы Дионисинин «Грамматика сәнәти» адланан илк юнан дили грамматикасы яранмышдыр.

Һинд вә юнан грамматикалары анчаг язылы дили тәдгиг этмишдир; бириндә гәдим һинд дили абидәләри, дикәриндә исә гәдим юнан дили абидәләри тәдгиг олунмушдур. Чанлы дилләр (Һинд вә юнан дилләри) инкишаф этмиш, язылы шәкилдә галан гәдим абидәләрин дили исә анлашылмаз олмушдур. Анлашылмаян сөзләр вә ифадәләр һаггында изаһат вермәк лазым кәлмишдир. Әл язысынын үзүнү көчүрмә просесиндә тәһриф олунан ерләри бәрпа этмәк лазым иди. Текстләр үзәриндә белә филоложи тәдгигат нәтичәсиндә дә филоложи грамматика мейдана кәлмишдир.

Гейд этмәк лазымдыр ки, юнан филоложи грамматикасы үнсүрләринин (Һинд дили грамматикасындан фәргли олараг) һазырланмасында юнан фәлсәфәси аз рол ойнамамышдыр. Белә ки, бу фәлсәфә фикирләри тәһлил хатиринә нитг категорияларыны тәһлил этмиш вә бәзән грамматик категориялары мәнтиги категориияларла әвәз этмишдир. (исим, феил, һал вә бу кими истилаһ вә анлайышлар юнан философлары тәрәфин-

дән ярадылмыш вә юнан филоложи грамматикасы тәрәфиндән бир ирс олараг гәбул эдилмишдир). Һинд филоложи грамматикасы дил фактларынын тәһлилиндә юнан филоложи грамматикасындан даһа ардычыл иди.

Юнан грамматикасы тәрзиндә латын дили грамматикасы ишләнилмишди (мәсәлән, эрамыздан эввәл 1 әсрдә Варронун грамматикасы). Донатын әсрләр бою латын дили дәрслийи (эрамызын IV әсриндә) кими ишләнилмиш олан филоложи грамматикасы (латынча) дүзкүн язмағы (вә данышмағы) өйрәдән техники мәктәб грамматикасы олмушдур.

Грамматика истилаһы (юнанча grammata һәрфләр, язылан) өзү дә айдынча көстәрир ки, онун иши анҹаг дил илә олмушдур.

Элми грамматикая гәдәр олан грамматиканын бир нөвү дә әгли вә я үмуми (чох заман фәлсәфи) адланан грамматикадыр. Әгли грамматика Франсанын Пор—Роял монастырында Декартын ардычыллары (декартчылар) тәрәфиндән ишләнилмишдир.

«Әгли вә я Үмуми грамматика» адлы әсәр илк дәфә 1660-чы илдә нәшр олунмушдур.

XVII вә XVIII әсрләрдә фәлсәфи адда чыхан белә «Үмуми грамматика» тәк дейилди. Әгли вә я үмуми грамматика муәййән принсипләр үзәриндә гурулмушду. Бу әсас принсипләр схематик сурәтдә ашағыдакы шәкилдә ифадә олуна биләр:

Дил фикирләрин ифадә васитәсидир. Фикир мәнтиглә, дил исә грамматика илә өйрәнилир. Тәдгиг обйектләри олан фикир вә дил дахилән бир-бирилә әлагәлидир. Мәнтиг илә дил арасында да буна уйғун сурәтдә гаршылыглы әлагә олмалыдыр: грамматика мәнтигә истинад этмәлидир, грамматик категориялар мәнтиги категорияларын ифадәси сайылмалыдыр.

Беләликлә, тәфәккүр вә дил арасындакы гаршылыглы әлагә илә мәнтиг вә грамматика арасында гаршылыглы әлагә муәййәнләшир. Бу әлагәләрин эяни схемини белә вермәк олар.

Тәдгиг (ө й р ә н м ә) обйектләри — **өйрәнән фәнләр**

т ә ф ә к к ү р ———————→ мәнтиг
↓ ↓
д и л (н и т г) ———————→ грамматика

Мәнтиги категорияларa әсасланан грамматика әгли (латынча ratio, й. h. ration-is—әгл) грамматикадыр. Мәнтиг бирдир, буна көрә, мәнтиги категорияларa әсасланан грамматика да бир олмалыдыр.

Бу бир грамматика айры-айры дилләрин һәр биринә мәхсус ола билмәз; фикирләри ифадә эдән мүхтәлиф дилләрдә үмуми олан ҹәһәтләри өйрәндийи үчүн бу грамматика мүтләг үмуми олмалыдыр. Демәли, әгли грамматика үмуми олмая билмәз. Бурадан да онун ады мейдана чыхыр: әгли вә я үмуми грамматика. Әгли грамматиканын әсас мүддәалары сонралар да мүхтәлиф шәкилләрдә тәкрар олунмушдур. Бу мүддәалар өз сәлигәси вә дахили бүтөвлүйү илә илк бахышда там инандырычы көрүнүр. Бунунла белә, әгли грамматиканын принсипләрини элми саймаг олмаз.

Доғрудур, әгли грамматика тамамилә мүбаһисәсиз мүддәадан башлайыр: дил фикирләрин ифадә васитәсидир. Лакин бунунла ики ҹәһәт нәзәрә алынмыр:

1) Мүхтәлиф дилләрдә эйни фикирләрин мәзмуну мүхтәлиф сурәтдә ифадә олуна биләр; 2) бундан башга эйни дилдә —онун инкишафынын мүхтәлиф дөврләриндә—эйни фикирләрин мәзмуну мүхтәлиф ифадә шәкли ала биләр. Дил инкишаф эдир.[1] Әгли грамматика дилә дәйишмәз мәнтиги категорияларын ифадәси кими, дәйишмәз бир һадисә кими бахыр. Әгли грамматика мәһз дилин инкишафыны һесаба алмыр. Әгли грамматика илә мәнтиг арасында әлагәнин лазымлылығыны әсасландырмагла әгли грамматика дилин тарихилик принсипинин инкарына вә дилин дәйишмәзлийинә кәлиб чыхмышдыр. Әгли вә я үмуми (вә я фәлсәфи) грамматика принсипҹә тарихилик әлейһинәдир.

Буна көрә дә тамамилә тәбиидир ки, әгли грамматика дил һадисәләрини элми сурәтдә анламаға көмәк эдә билмәзди. Дилчилик элмини ҹанландырмагда (филоложи грамматика кими)аҹиз галырды.

Һәм әгли, һәм дә филоложи грамматика эслиндә, эйни дәрәҹәдә, элмә гәдәр олан грамматикалардыр: бунлара инкишаф принсипи эйни дәрәҹәдә биканә иди. Дил фактларына анҹаг инкишаф принсипи тәтбиг эдилдикдән сонра дил тәдгигаты дилчилик элминә чеврилди.

[1]. Фикир категориялары да дәйишмәз сайылмыр: мәнтиги категорияларын тарихлийи инди һамы тәрәфиндән гәбул эдилмишдир.

Дилчилик элми филоложи, яхуд әгли грамматика әсасында дейил, ялныз тарихи грамматика әсасында ярадылмыш олду.

Бунунла да элм тарихиндән мәлум олан мүддәаларын доғрулуғу бир даһа тәсдиг олунду ки, дил һадисәсини элми сурәтдә өйрәнмәк ону инкишафда өйрәнмәк демәкдир. Предмети анчаг онун инкишафында анламаг олар.

В. И. Ленинин «диалектика вә идрак нәзәриййәсини тәшкил эдән элмләр»[1] сырасында дил тарихи элминә фәхри ер айырмасы тәсадүфи дейилдир.

4. Совет дилчилик элми дилчилик элминин инкишафында ени бир мәрһәләдир. Дилләрин тарихи тәдгиги—онларын лексикасы, грамматик гурулушу, сәс тәркиби, сәс дәйишмәләри—дил һәятыны өзүндә ифадә эдән һадисәләрин мүхтәлифлийини мейдана чыхарыр.

Үмуми дилчилийин вәзифәси бу просесләри нәзәри чәһәтдән баша дүшмәк вә айры-айры дилләрин (һәм дә гоһум дилләр групунун) тәдгиги нәтичәләрини үмумиләшдирмәкдән ибарәтдир. Совет дилчилийи диалектик материализм принсипләрини рәһбәр тутараг, дилләрин тәдгигинин конкрет нәтичәләрини нәзәри чәһәтдән баша дүшмәйә чалышыр.

Совет марксист дилчилийи әсасларынын идеалист дилчилийи әсасларындан фәрги бунларла мүәййәнләшир.

Дилчилийин нәзәри мәсәләләринин һәллиндә бу әсаслар бизи мәһз нәйә вадар эдир? Бу хүсусда марксизм классикләринин—Маркс, Энкелс, Ленин вә Сталинин әсәрләриндә дилин маһиййәти, мәншәи вә инкишафы һаггында олан айры-айры мүддәалар вә сөзләрә әсасән мүһакимә йүрүтмәк олар. Бунунла белә, гейд этмәк лазымдыр ки, марксизм классикләринин әсәрләриндәки мүддәалар ихтисас фәннилә әлагәдар олараг дейил, марксист фәлсәфәсинин әсас проблемләринин тәһлили илә әлагәдар олараг ирәли сүрүлмүшдүр»[2].

И. В. Сталинин «Дилчиликдә марксизмә даир», «Дилчилийин бәзи мәсәләләринә даир», «Йолдашлара чаваб»[3] адлы мәгаләләринин нәшрилә совет дилчилийи классик әсәрләрлә

[1] В. И. Ленин, Фәлсәфә дәфтәрләри, 1938, сәһ. 321. (Русча).

[2] Анчаг Энкелсин «Меймунун инсана чеврилмәсиндә әмәйин ролу» адлы әсәри инсанын әмәлә кәлмәси кими әсас мәсәлә илә әлагәдар олараг дилин әмәлә кәлмәси мәсәләсини даһа мүфәссәл айдынлашдырыр. Энкелсин «Франк диалекти» адлы әсәри керман дилләринин тарихи диалектолокиясынын конкрет мәсәләсинә һәср олунмушдур.

[3] Үчү бирликдә «Марксизм вә дилчилик мәсәләләри» ады илә чап олунмушдур. (ред). Азәрнәшр, 1953-чү ил.

зәнкинләшди ки, бурада дилчилийин әсас нәзәри мәсәләләринин мүнтәзәм тәһлили верилмиш вә бунлар элми дәринлийилә марксистчәсинә ишыгландырылмышдыр. Дилин маһиййәти, мәншәи вә инкишафы һаггында олан идеалист нәзәриййәнин гейри марксист, вулгар материалист, гейри-элми характери илк дәфә И. В. Сталинин адлары чәкилән әсәрләриндә ашкара чыхарылмышдыр.

И. В. Сталинин әсәрләриндә сүбут эдилмишдир ки, совет дилчилийиндә Н. Я. Марр вә онун шакирдләри тәрәфиндән Аракчеев үсулу илә куя еканә марксист-ленинчи, әсл ингилаби дил нәзәриййәси кими яйылан «дил һаггында ени тәлимин»ин һәгигәтдә марксизм илә һеч бир мүнасибәти йохдур.

И. В. Сталинин дил һаггында әсәрләри дилин маһиййәти, инкишафы вә мәншәи кими әсас мәсәләләринин классик һәллини верир. Бу әсәрләр дил фактларынын эһтирассыз вә дәрин тәһлилини тәләб эдир; бу әсәрләр принсип этибарилә габагчадан дүшүнмәйин хейринә олан чылпаг схемләшдирмәни рәдд эдир; дил фактларынын парчаланмасы вә бунларын изаһындакы өзбашыналығы рәдд этмәйи өйрәдир; бу әсәрләр совет дилчилийинин дәгиг ичтимаи элм олмасы үчүн лазыми методоложи шәраит ярадыр.

И. В. Сталинин «Марксизм вә дилчилик мәсәләләри» адлы әсәри совет дилчилийинин әсасларыны вермиш, онун инкишаф йолларыны мүәййәнләшдирмиш, үмумиййәтлә дилчилик фикирләринин вә хүсусән, үмуми дилчилийин инкишафында ени мәрһәләнин бинасыны гоймушдур.

Досент А. АБДУЛЛАЕВ

ФОНЕТИКА ТӘДРИСИНИН МЕТОДИКАСЫ

Шакирдләр һәлә савад тәлими просесиндә фонетика һаггында илк мәлумат алыр вә сонра ибтидаи мәктәбин јухары синифләриндә сәсләрә даир бәзи садә биликләр әлдә едирләр. Фонетика һаггында систематик вә кениш мәлумат исә орта мәктәбин V синфиндә верилир.

Азәрбајчан дилчилији вә дил тәдрисинин методикасында фонетика мәсәләләри вә бу бәһсин тәдрис үсулу һәлә бу вахта гәдәр әтрафлы ишләнилмәмишдир. Һәмин мәгалә јазыларкән рус дилиндә бу бәһсә даир јазылмыш әсәрләрдән, хүсусән, Н. С. Позднявковун «Рус дили тәдрисинин методикасы» китабындан истифадә едилмишдир.

V синифдә шакирдләрә фонетикадан вериләчәк мәлумат онларын ана дили һаггындакы биликләринин үмуми системи, орфографик савадларынын јүксәлмәси, морфолокија аид биликләри, хүсусән, сөз тәркиби бәһсини јахшы дәрк етмәләри үчүн лазымдыр. Ејни заманда бу мәлумат, шакирдләрин өз тәләффүзләринә шүурлу јанашмалары, јәни мәдәни нитгә саһиб олмалары үчүн дә чох зәруридир.

Фонетика бәһсиндә шакирдләрә данышыг сәсләринин физиоложи әсаслары һаггында билик верилир, сәсләрин тәснифи, әсас фонетик ганунлар өјрәдилир вә тәләффүзлә јазы арасындакы әсас әлагәләрлә онлар таныш едилирләр. Беләликлә дә фонетика мәшғәләләри мәктәбдә орфографик вәрдишләрин мөһкәмләнмәсинә, дүзкүн тәләффүз вәрдишләринин, јәни орфографија вә шифаһи нитг мәдәнијјәтинин инкишафына көмәк едир. Бу нөгтејі-нәзәрдән мәктәбдә фонетика мәшғәләләринин мәгсәдини тәхминән ашағыдакы маддәләрдә топламаг мүмкүндүр:

1) инсанлар арасында үнсијјәт васитәси олан дилин һәјатда ојнадығы ролу шакирдләрә анлатмаг;

2) шакирдләрә дилин мәншәи һаггында садә мәлумат вермәк;

3) јазынын әмәлә кәлмәси вә Азәрбајчан әлифбасы һаггында билик вермәк;

4) сәслә һәрф арасында олан гаршылыглы әлагәни анлатмаг;

5) нитгдәки сәсләрин әмәлә кәлмәси (нитг сәсләринин физиолокијасы) һаггында шакирдләрдә үмуми анлајыш јаратмаг;

6) шакирдләрә нитгдәки сәсләр (фонемләр) һаггында әсас мәлумат вермәк;

7) саит, самит, галын вә инчә, чинкилтили вә кар сәсләр; вурғу, һеча вә с. кими фонетик фактлар әсасында шакирдләрин дилин мадди чәһәти һаггындакы анлајышларыны кенишләндирмәк;

8) шакирдләри орфоепик вә орфографик тәләбләрлә таныш етмәк вә һәмин тәләбләри көзләмәјин ичтимаи зәрурәтини онлара изаһ етмәк.

Програмын фонетика бөлмәси вәрдишләр үчүн дә мүһүм рол ојнајыр:

1) шифаһи нитгдә вә гираәт заманы дүзкүн тәләффүз гајдалары көзләнилир;

2) шифаһи нитгдә вә гираәт заманы ифадәли тәләффүз үчүн имкан јараныр;

3) сәс вә һәрф арасындакы гаршылыглы әлагәни билмәк вә орфографик тәләбләрә риајәт етмәјин зәрурилијини көзләмәк сајәсиндә дүзкүн јазылы нитг әлдә едилир;

4) мәктәбдә өјрәнилән икинчи дилин сәсләрини доғру тәләффүз етмәјә көмәк едир;

5) лүғәтлә ишләркән әлифба сырасындан чәлд вә мүстәгил сурәтдә истифадә етмәјә имкан јарадыр.

Фонетика тәдрисинин гајда вә үсуллары

Данышыг сәсләри. Мүәллим биринчи дәрсдән шакирдләрә анлатмалыдыр ки, «ф о н е» јунан сөзүдүр вә мәнасы сәс, сәдә демәкдир; «ф о н е т и к а» исә үмумијјәтлә сәсләр һаггында дејил, сөзләри әмәлә кәтирән данышыг сәсләри һаггында бир елмдир.

Шакирдләр билмәлидирләр ки, сөзләр данышыг үчүн, инсанларын өз фикирләрини башгасына билдирмәси, бир-бирилә үнсијјәт сахламасы үчүн лазымдыр. Биз сөзләрдән һәр чүр шәраитдә вә мәсафәдә, истәнилән вахтда фикримизи дәгиг сурәтдә ифадә етмәк үчүн истифадә едирик.

Мүәллим шакирдләрә мүһүм бир мәсәләни—сөзсүз фикирләшмәнин дә мүмкүн олмадығыны дәрк етдирмәлидир. Ша-

кирдләр билмәлидирләр ки, о заман фикир әмәлә кәлир ки, ону ифадә этмәк үчүн сөз дә вардыр. Әкәр сөз йохса демәк, фикирләшмәк үчүн бир шей олмадығындан, фикир дә йохдур. Һәр һансы бир сөз мүәййән бир шейи ифадә эдир.

Бу гайда илә мүәллим шакирдләрә изаһ этмәлидир ки, «Инсанын бейниндә нә кими фикирләр әмәлә кәлсә вә нә вахт әмәлә кәлсә дә, бунлар ялныз дил материалы әсасында, дил терминләри вә ибарәләри әсасында әмәлә кәлиб мөвчуд ола биләр. Дил материалындан азад, дилин «тәбиәт материясындан» азад олан чылпаг фикирләр йохдур. «Дил фикрин билаваситә керчәклийидир» (Маркс). Фикрин реаллығы дилдә тәзаһүр эдир»[1].

Бу изаһатдан сонра мүәллим өз дедикләрини екунлашдырараг, шакирдләрә тәхминән ашағыдакылары сөйләйә биләр: «Биз инди сөзләрин нә үчүн лазым олдуғуну вә онларын инсанлар арасында үнсиййәт яратмагда нә гәдәр бөйүк рол ойдығыны билдик. Биз һәр сөзүн бир мәна дашыдығыны вә данышыгда сөзләрин мәнасынын сәсләрлә, языда исә һәрфләрлә верилдийини өйрәндик. Инди Азәрбайчан сөзләринин һансы сәсләрдән гурулмасы вә сәсләрин нечә әмәлә кәлмәси илә таныш олаг»

Дәрсликдә нитг үзвләринин шәкилләри верилмәмишдир. Мүәллим бүтүн нитг апаратыны тәсвир эдән бөйүк бир шәкил һазырламалы вә ону тән ортадан ики ерә бөлүнмүш вәзиййәтдә шакирдләрә көстәрмәлидир.

Бу шәкли һазырламаг үчүн мүәллим рәсм чәкмәк габилиййәти олан ушаглары вә я онларын ата-аналарыны чәлб эдә биләр. Белә шәкилләрин нүмунәләрини дилчилийә аид китаблардан алмаг мүмкүндүр. Бундан башга хиртдәйин гурулушуну көстәрән айрыча шәкил дә һазырланмалыдыр. Бурада сәс телләринин гурулушуну, ағ чийәрдән кәлән һаванын һәмин телләри нечә эһтизаза кәтирдийини вә бунун нәтичәсиндә сәсләрин әмәлә кәлдийини шакирдләрә анлатмаг лазымдыр. Данышыг заманы тәнәффүсүн ролуну изаһ этмәклә әлагәдар олараг, һечаларын нечә әмәлә кәлдийини вә данышаркән нечә нәфәс алмаг лазым олдуғуну шакирдләрә баша салмалыдыр.

Шакирдләрә сәсләрин нечә әмәлә кәлдийини шәкилләр үзрә көстәрмәк лазымдыр. Онларда сәсләр һаггында кениш тәсәввүр яратдыгдан сонра, дилимиздә олан бу гәдәр зәнкин вә мүхтәлиф нөвлү сәсләрин нәйә лазым олдуғуну баша салмаг үчүн: шакирдләрин диггәтини **бағ, таг, даг, сағ** кими мисаллара

[1] И. Сталин, Марксизм вә дилчилик мәсәләләри, Азәрнәшр, 1953-чү ил, сәһ. 39.

чәлб этмәли вә беләликлә дә, сәсләрин сөзләрдә ишләниб онларын мәнасыны фәргләндирмәйә хидмәт этдийини изаһ этмәлидир. Сөзләрин мәнасы чох вә мүхтәлиф олдуғундан, бизә һәмин мәнаны ифадә этмәк үчүн мүхтәлиф сәсләр лазымдыр.

Белә изаһат нәтичәсиндә шакирдләр дәрсликдән данышыг сәсләри һаггында онлара вериләчәк тапшырығы мүстәгил олараг эвдә ишләйиб дәрк эдә биләрләр.

Нәтичә этибарилә шакирдләр инсанларын бир-бирләрини анламаг үчүн данышыг сәсләриндән нечә истифадә этдикләрини билмәлидирләр. Бундан сонра шакирдләрә сөз сәнәткарларынын (язычыларын) өз нитгләрини айдын вә ифадәли һала салмаг үчүн һәмин сәсләрдән истифадә этмәләрини сөйләмәк лазымдыр. Язычылар рәссамын рәнк илә чәкиб яратдығы бир шәкли сәсләр васитәсилә дә тәсвир эдирләр.

Шаир истеһсалатда эшидилән сәсләри вермәк истәдикдә, она мүнасиб сәсләр тапыб ишләтмәйә чалышыр. Мәсәлән, «Чар чәкир чархларын чахнашыг сәси» (С. В.)

Ашағыда шаир Сүлейман Рүстәмин «Чапаев» шеириндән бир парча веририк. Бурада һадисәләри охучулара даһа яхшы чатдырмаг үчүн шаирин мүәййән сәсләрдән нечә мәһарәтлә истифадә этдийини көрмәк олар.

«Чынгыл дашлы чайлары Чапаев чапа-чапа,
Кечиб, бичир чөлләрдә чар чанаварларыны...

Чапай кечир һүчума,
Ел кими чума-чума.
Чап чайлардан, Чапайым,
Доғсун күнәшим, айым.

Чап, о чапсын, мән чапым, сән чап, гой биз дә чапаг,
Чап, кәләчәк күнләрин әлиндән севинч гапаг!
Сағ чөл, сол чөл, арха чөл, бахырсан, һәр тәрәф чөл,
Учсуз-бучагсыз чөлләр гандан ярамна бир көл...»

Тәдрис бу үсулла апарыларса һәм шакирдләрдә нитгин сәс чәһәтинә олан мараг артар, онларын эшитмә габилиййәти инкишаф эдәр, һәм дә бәдии нитгдә истифадә эдилән ифадә васитәләри даһа яхшы дәрк эдиләр. Бу шакирдләрдә эстетик зөвг дә тәрбийә эдәр.

Сәсләр вә һәрфләр. Шакирдләр язы илә тәләффүз арасындакы айрылығы һәлә ибтидаи мәктәбдән билирләр. Она кө-

рә онлара «биз сәсләри ешидир вә тәләффүз едирик, һәрфләри исә көрүр вә язырыг» дейилсә кифайәтдир. Мүәллим бурада шакирдләрә чалышмалар вериб, мүәййән сөзләрин тәләффүз вә язылышында олан фәргләри көстәрмәйи тапшырмалыдыр. Бундан сонра шакирдләрә ашағыда тәләб олунан мисаллары мүстәгил тапдырмаг олар:

1) Ики сәс ифадә едән бир һәрф көстәрин, 2) Ики сәс ифадә едән ики һәрф көстәрин, 3) үч сәс ифадә едән үч һәрф көстәрин, 4) үч сәс ифадә едән ики һәрф көстәрин вә с.

Шакирдләрә верилән бу тапшырыглар онлары ахтарыб тапмаға, диггәтли олмаға алышдырыр вә нәтичәдә кечилән дәрс мөһкәм ядда галыр.

Шакирдләрә ашағыдакы шәкилдә мәсәләләр дә вермәк файдалыдыр:

Сизә 4 һәрф верилмишдир: **е, ә, б, л**, яхуд: **р, ш, и, е**. Бунлардан ики сөз дүзәлдин, биринчи сөздә дөрд һәрф вә дөрд дә сәс, икинчи сөздә исә дөрд һәрф вә беш сәс олмалыдыр (белә **елбә; шеир, ериш** кими).

Әлифба. «Әлифба» мөвзууна башларкән шакирдләрин һәрфләри сыра илә әзбәрдән билмәләрини вә һәрфләрин адыны дoғру сөйләмәләрини йохламаг лазымдыр. Шакирдләрдә луғәтләрдән мүстәгил сурәтдә, һәм дә тез истифадә етмәк бачарығы яратмаг үчүн Азәрбайчан дили дәрсләриндә ери кәлдикчә онлара әлифба сырасы илә һәрфләри сөйләтмәлидир. Шакирдләрә азәрбайчанча-русча, русча-азәрбайчанча луғәтләрдән истифадә етмәйи өйрәтмәлидир.

Шакирдләри ССРИ, Сов.ИКП МК, Р С Ф С Р, А Л К-КИ, Азәрбайчан ССР кими сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәйә вә һәмин сөзләрин мәнасыны дәрк етмәйә алышдырмаг лазымдыр.

Мүәллим шакирдләрә язынын мәншәи вә Азәрбайчан әлифбасы һаггында да гыса мәлумат вермәлидир.

Саит вә самит сәсләр. Мүәллим саит вә самит сәсләрин әмәлә кәлмәси вә фәргләри һаггында шакирдләрдә һансы умуми тәсәввүрүн олдуғуну йохламалыдыр. О, саит сәсләри тәләффүз едәркән сәс ахынынын ағызда һеч бир манеәйә раст кәлмәдийини, самитләрин тәләффүзүндә исә сәс ахынынын ағызда мүхтәлиф манеәләрә раст кәлдийини шәкилләрин көмәйилә дәгиг вә әяни сурәтдә шакирдләрә анлатмалыдыр.

Саитләри кечәркән шакирдләри бу сәсләрин галын вә инчә, додагланан вә додагланмаян нөвләрилә таныш етмәк лазымдыр; чүнки бунун аһәнк ганунуну дәриндән анламагда, сонра исә дүзкүн тәләффүз нормаларына йийәләнмәкдә һәллдичи

әһәмиййәти вардыр. Аһәнк ганунуну кечәркән онун ики вариантыны мисаллар әсасында кениш изаһ етмәли, орфография вә әдәби тәләффүзүмүзүн әсасән бу ганунла сых сурәтдә бағлы олуб, тәнзим едилдийини типик мисалларла көстәрмәли вә бу саһәдә чохлу тәмринләр апармалыдыр.

Азәрбайчан сөзләринин чохунда галын саитдән сонра галын, инчә саитдән сонра исә инчә саит кәлдийини (ана, нәнә, ата, бичин вә с.), бир чох сөзләрдә дә додагланан саитдән сонра додагланан саитләрин язылдығыны (оху, узун, үзүм вә с.) шакирдләрә мисалларла изаһ етмәлидир. Белә бир изаһатын нәтичәсиндә шакирдләр: сөздә эйни чинсли саитләрин бир-бирини изләмәсинә аһәнк гануну дейилдийини өйрәнмәлидирләр.

Самит сәсләр. Самитләри кечәркән әсас диггәт, шакирдләри онларын әмәлә кәлмәсилә таныш етмәйә верилмәлидир.

Саитләри кечәркән истифадә олунан йоллардан бурада да истифадә едилмәлидир: шәкилләр васитәсилә самитләрин әмәлә кәлмә ерләрини вә бу заман дилин, додаг вә юмшаг дамағын алдығы вәзиййәти шакирдләрә көстәрмәлидир.

Кар вә чинкилтили самитләри кечәркән бу сәсләрин гаршылығыны шакирдләрин нечә тәсәввүр етдикләрини вә һансы самитин гаршылығы олмадығыны билиб-билмәдикләрини йохламаг лазымдыр. Кар вә чинкилтили самитләрин гаршылығыны көстәрән чәдвәл дүзәлдиб, дәрс заманы ондан әяни васитә кими истифадә етмәйин дә файдасы чохдур.

Мәсәлән:

Кар самитләр	п	ф	т	с	ш	к	ч	х
Чинкилтили самитләр	б	в	д	з	ж	к	ч	ғ

Бунунла әлагәдар олараг, шакирдләрә самитләрин орфографиясы вә орфоэпиясы һаггында да лазыми мәлумат верилмәлидир. Мәсәлән, шакирдләр билмәлидирләр ки:

1) г самити сөзләрин әввәлиндә чинкилтили, сөзләрин ахырында исә кар ешидилир; г самити сөзләрин әввәлиндә, ортасында вә сон саити галын олан чохһечалы сөзләрин ахырында язылыр. Мәс.: **папаг, буруг, балыг** вә с.

Сонунда г самити олан чохһечалы сөзә саитлә башланан шәкилчи әлавә едилдикдә, г сәси ғ сәсинә кечир. Мәс: **отаг-отағы** вә с.

Алынма сөзләрдә галын вә инчә саитләрдән сонра да г язылa биләр вә ғ сәсинә чеврилмәз. Мәс.: **ешг-ешгә, шәрг-шәргә, мүттәфиг-мүттәфиги** вә с.

3260

2173 – 2

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбайчан Республика

2) ғ самити сөзләрин әввәлиндә вә чохһечалы сөзләрин сонунда язылмаз. Бу самит сөзләрин ортасында вә бир һечадан ибарәт галын саитли сөзләрин сонунда ишләнир. Мәс.: **сорғу, боғаз, дағ** вә с.

Гарабағ, Гарадағ кими мүрәккәб сөзләр вә **мәбләғ, тәблиғ** кими алынма сөзләр мүстәснадыр.

3) х самити сөзләрин әввәлиндә, ортасында вә тәкһечалы сөзләрин сонунда язылыр. Мәс.:

Хөрәк, Хәлил, бах, ах вә с.

Бу самит чохһечалы сөзләрин ахырында язылмаз.

Газах, Евлах, Самух, мәтбәх, бурах, вурнух кими сөзләр мүстәснадыр.

4) **к** самити сөзләрин сонунда **н** самитиндән вә **а, ы, о, у,** галын саитләриндән сонра язылмаз.

Әмлак, идрак, иштирак, һәлак кими алынма сөзләр мүстәснадыр.

К самити илә битән чохһечалы сөзләрә саитлә башланан шәкилчи әлавә этдикдә, к самити й самитинә кечир. **Мәс.: инәк-инәйи, сүмүк-сүмүйү** вә с.

Юхарыда көстәрилән алынма сөзләр бу гайдая табе дейилдир.

5) к самити сөзләрин әввәлиндә вә ортасында кәлә биләр. сөзләрин сонунда исә ялныз н самитиндән сонра кәлир. Мәс.: **көз, килас, шакирд, түфәнк, пәләнк,** вә с.

Нәһайәт, шакирдләрә данышыг сәсләри васитәсилә сөзләрин мәнасында әмәлә кәлән фәргләри анлатмаг лазымдыр. Бунун үчүн мүәллим шакирдләрә сөзләр тапдырыр вә һәмин сөзләрдә чинкилтили самити карла вә я әксинә кары чинкилтили илә әвәз этмәклә сөзүн мәнасында әмәлә кәлән дәйишиклийи көстәрир. (**дәр-тәр, кәл-кәл, уча-уча, азмаг-асмаг** вә с.).

Бүтүн бунлар самитләри бир-бириндән фәргләндирмәк вә шакирдләрдә онларын чинкилтили вә я карлығыны фәргләндирмәк вәрдишини инкишаф этдирмәк үчүн чох файдалыдыр. Шакирдләрин диггәтини чинкилтили вә кар самитләрдән шеир вә бәдии нәср әсәрләриндә бир ифадә васитәси кими истифадә эдилмәсинә чәлб этмәлидир.

Вурғу. Мүәллим шакирдләрә анлатмалыдыр ки, сөзләрин һечалара бөлүнмәси данышыг заманы ағыздан чыхан һава ахынынын вәзиййәтиндән асылыдыр. Чийәрләримиздән кәлән һава ахыны сәс телләрини титрәдир вә сәсләри әмәлә кәтирир. Лакин ағыздан чыхан бу һава ахыны бир гүввәдә олмур; бунлардан бәзиләри гүввәтли вә бәзиләри исә зәиф олур, вурғу

ән гүввәтли һава ахыны олан ердә өзүнү көстәрир. Бурада мүәллим дәрсликдә вурғуя аид олан тәриф вә изаһаты шакирдләрә охутдурмалыдыр: «Сөздә олан һечалардан биринин о бирина нисбәтән гүввәтли дейилишинә вурғу дейилир».

Бу гайда илә мүәллим шакирдләрә өйрәдир ки, Азәрбайчан дилиндә вурғу чох вахт сөзүн сон һечасы үзәриндә олур, бәзән вурғунун ерини дәйишмәклә сөзүн мәнасы да дәйишир (алмà-àлма, бағламà-бағлàма вә с.).

Нәтичә этибарилә шакирдләр билмәлидир ки, биз сөзләрдә вурғуну дүзкүн ишләтмәклә һәм сөзүн мәнасыны яхшы дәрк эдирик, һәм дә нитгимизи көзәлләшдиририк. Дилин көзәллийини позмамаг үчүн мүәллим өзү дә данышыгда сәсләрин доғру тәләффүзүнә вә вурғулара диггәт этмәлидир.

Фонетик тәһлил. Фонетикая аид верилмиш мәлуматы даһа да мөһкәмләтмәк үчүн ери кәлдикчә сөзләрин фонетик тәһлилини дә апармаг лазымдыр. Белә тәһлилләр үчүн әлагәли вә мәзмунча долғун мәтнләр, шакирдләрин сәвиййәсинә уйғун олан чүмләләр айырмаг олар. Тәһлил үчүн айрылмыш сөз я чүмләләрин мәзмуну тамамилә шакирдләрә айдын олмалыдыр.

Тәһлил заманы шакирдләрдән чүмләләрин интонасия хүсусиййәтини (нәгли, суал, нида) вә һабелә онларын айры-айры һиссәләри үчүн лазым олан интонасияны көзләмәйи тәләб этмәлидир. Ифадәли гираәт саһәсиндә апарылачаг ишлә әлагәдар олараг, мәнтиги вурғу, мәна фасиләси, сәсин йүксәлдилиб алчалдылмасы, охунун сүрәти, әсәрдә иштирак эдәнләрин характериндән асылы олараг, онун нитгиндәки тонуну да мүәййәнләшдирмәк шакирдләрдән тәләб олунмалыдыр. Белә тәһлилләр нәтичәсиндә шакирдләрдә мәтни ифадәли охумаг вәрдиши яратмаға наил олмаг мүмкүндүр.

Мүәллим ара-сыра шакирдләрин шифаһи чавабларыны да юхарыдакы гайда илә тәһлил этмәли вә верилән чавабда интонасиянын доғру олуб-олмамасы, сәсин йүксәклийи, фасилә, мәнтиги вурғунун дүзкүн олуб-олмамасы, сүрәт вә нитгдә олан үмуми тон вә саирәйә синфин диггәтини чәлб этмәлидир.

Бундан башга, бәдии әсәрләри тәһлил эдәркән орада мәтнин сәлис вә ифадәли олмасына имкан ярадан сәсләрин аһәнкдарлығы вә ритмин ролу ашкарà чыхарылмалыдыр.

Фонетик тәһлил апардыгда мүәллим шакирдләрин гаршысында бу мәсәләләри гоюр: а) сөзләрдә сәс вә һәрфләрин мигдарыны мүәййән этмәк; мәсәлән, **союг, аяг, елләнчәк, ярпыз, юмаг** вә с. сөзләрдә олдуғу кими; б) сөздә һәрфләри дейил, сәсләри тәләффүз этмәк; в) айры-айры сөзләрдә чинкил-

тили вә кар самитләри, галын вә инчә саитләри көстәрән һәрфләри тапмаг; г) айры-айры сөзләрдә вурғулу һечалары тапмаг

Фонетик характер дашыян мәсәләләри орфография мәсәләләрилә бағламаг лазымдыр. Бу вә я дикәр сөзүн фонетик гурулушуну тәһлил эдәркән шакирдләр бу сөзүн нә үчүн бу шәкилдә язылдығыны анламалы вә изаһ этмәйи бачармалыдырлар.

Фонетик тәһлил бүтүн башга грамматик тәһлилләр кими шифаһи, язылы, үмуми, тематик шәкилдә апарыла биләр.

Фонетикадан әяни вәсаит. Грамматиканын һеч бир бөлмәси фонетика гәдәр әяни васитәйә мөһтач дейилдир. Фонетика мәшғәләләриндә истифадә эдиләчәк башлыча әяни васитәләр ашағыдакылар ола биләр:

1) Үмумиййәтлә, языцын мәншәинә аид шәкилләр;
2) Азәрбайчан әлифбасына аид шәкил—чәдвәл;
3) нитг апаратыны көстәрән шәкилләр;
4) бәзи саит вә самит сәсләрин тәләффүзүндә данышыг үзвләринин вәзиййәтини көстәрән шәкилләр;
5) саит вә самитләрин тәснифини көстәрән чәдвәлләр;
6) кар вә чинкилтили самитләри көстәрән чәдвәл;
7) дилдә фонетик һадисәләрлә әлагәдар олараг, язы гайдаларыны көстәрән орфографик чәдвәлләр;
8) фонетик тәһлил үчүн мәтнли плакатлар;
9) шакирдләрин ән чох тәһриф этдикләри сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнү көстәрән орфоэпия плакатлары.

Нитгдә олан нөгсанларын ислаһ эдилмәси

Шакирдләрин нитгиндә олан нөгсанларын бир чох сәбәбләри вардыр. Бунларын ичәрисиндә характер сәбәбләри мүәййәнләшдирмәк лазымдыр. Һәмин сәбәбләр тәхминән ашағыдакылардан ибарәтдир:

Нитг үзвләриндә вә я әсәб системиндәки нөгсанлар вә я функсионал характер дашыян сәбәбләр, йәни данышыг заманы дүзкүн нәфәс алмамаг, йүнкүл пәлтәклик, айры-айры сәсләрин янлыш тәләффүз эдилмәси, нитгдә лазыми сүрәти көзләмәмәк, я чох ашағы, я да йүксәк сәслә (гышгырараг) данышмаг вә с.

Шакирдләрин нитгиндәки нөгсан мәншә этибарилә үзви (органик) характер дашыйырса, бурада мүтләг һәкимин көмәйи лазымдыр. Әкәр нитгдәки нөгсан функсионал мәншәли исә онунла мүбаризә апармаг дил мүәллиминин вәзифәсидир, бурада артыг педагожи тәсир вә көмәк тәләб олунур.

Буна көрә һәр бир дил мүәллими нитг саһәсиндә бәзи тибби мәлумата саһиб олмалыдыр; бу мәлумат ялныз нәзәри чәһәти дейил, эйни заманда сәсләрин физиолокиясы вә Азәрбайчан дилинин фонетикасына аид практик саһәләри дә әһатә этмәлидир.

Шакирдләрин нитгиндә олан нөгсанларла мүбаризә апармаға башламаздан габаг, мүәллим өзү тәләффүз, лүғәт вә үслуб чәһәтчә саф әдәби нитгә малик олмалыдыр.

Әлбәттә, данышыг сәсләринин физиолокиясыны, фонетиканы, дүзкүн тәләффүзү вә нитгдә олан гүсурлары ислаһ этмәк үсулларыны ялныз китабла өйрәнмәк олмаз; бунун үчүн тәчрүбә вә енә дә тәчрүбә лазымдыр. Китаб ялныз үмуми көстәриш вә үмуми мәсләһәтләр верир, галан чәһәтләри исә тәчрүбә тамамлайыр.

Шакирдләрдә орфоэпик вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси

Орфоэпик вәрдишләри кениш мәнада анламаг лазымдыр. Буну ялныз вурғуну дүзкүн ишләтмәк, яхуд сөзү доғру тәләффүз этмәк мәнасында дейил, эйни заманда әдәби дилин үмуми сафлыг вә көзәллийини сахламаг, онун аһәнкдарлыг вә рәнкарәнклийини көзләмәк, бүллурлуғуна диггәт этмәк мәнасында анламаг лазымдыр.

Орфоэпик вәрдишләри мөһкәмләндирмәк үчүн биринчи шәрт—шакирдләрдә һәмишә мәзмунлу, дүзкүн вә мәдәни данышыг мейли вә вәрдишләри яратмагдыр.

Икинчи шәрт—мүәллимин саф әдәби дилә саһиб олмасыдыр.

Үчүнчү шәрт—мүнтәзәм сурәтдә ашағыдакы чалышмаларын апарылмасыдыр:

а) шифаһи вә язылы нитгин доғру вә ифадәли олмасы үзәриндә иш; б) шакирдләрә ялныз яхшы мәнзум парчалары дейил, эйни заманда бәдии нәср әсәрләринин нүмунәләрини дә әзбәрләтмәк; в) шакирдләрин гираәт мәдәниййәтләрини артырмаг үзәриндә мүәллимин даими рәһбәрлийи; г) айры-айры шакирдләрин нитгләриндә олан гүсурлары арадан галдырмаг үчүн онларла фәрди мәшғул олмаг; ғ) шакирдләрин шифаһи вә язылы нитгиндә олан гүсурлары систематик сурәтдә ислаһ этмәк. (Бурада мүәллим бөйүк педагожи усталыг көстәрмәлидир. О, шакирдләрлә сәрт данышмамалы, өз рәфтары илә шакирдләрдә наразылыг дейил, әксинә сәһвләрини дүзәлтмәк мейли вә һәвәси оятмалыдыр); д) орфоэпик мәшғәләләрдә әяни васитәләрдән: әкәр варса, саф данышыг нүмунәси верән сөз

усталарынын пластинкая салынмыш нитгләриндән, бәдии элми-популяр әсәрләрдән вә саирәдән истифадә олунмалыдыр.

Мүәллим, һәр шейдән әввәл, шакирдин яшадығы данышыг мүһитинин хүсусиййәтини нәзәрә алмалыдыр. Әкәр шакирд вә онун мүһитиндә олан адамлар бир сыра сөзләри (мәс: **атун, бабун, кәләтдим, кедәтдәм, нөшүн, алажыям, язытды** вә с.) әдәби дилдән тамамилә фәргли олараг ишләдирләрсә, орфоэпик чәдвәлләрдә һәмин сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнә аид зәнкин материал вермәли вә шакирлләри бу чәдвәлләр үзәриндә чалышдырмалыдыр. Белә чәдвәлләри гарышыг типли дейил, тематик шәкилдә, йәни айры-айры сөз формалары, нитг гурулушу үзрә дүзәлтмәлидир.

Мүәллим шакирдләрә вердийи көстәришләрин еринә етирилмәсини систематик, сәбр вә инадла изләмәли вә бу көстәришләрин мүстәгил олараг шифаһи вә язылы шәкилдә ичрасыны йохламалыдыр.

Ф. ҺӘСӘНОВА
Сабирабад шәһәр орта
мәктәбинин мүәллими

IV СИНИФДӘ ШАКИРДЛӘРИН МӨҺКӘМ БИЛИК АЛМАЛАРЫНА ВӘ ДҮЗКҮН ЯЗМАЛАРЫНА НЕЧӘ НАИЛ ОЛУРАМ

Дәрс—педагожи ишин әсас формасыдыр. Шакирдләр йүксәк мүвәффәгиййәтә, шүурлу вә мөһкәм билийә, һәр шейдән әввәл, дәрсдә наил олурлар. Она көрә дә мән һәмишә дәрсә һәртәрәфли һазырлыг көрүрәм. Кечәчәйим мөвзуун мәгсәди вә мәзмуну һаггында фикирләшир, мүвафиг материалы охуюр, дәрсин мөһкәмләндирилмәси үчүн суаллар тәртиб эдир, лазыми әяни васитәни габагчадан һазырлайырам.

Мән һәмишә бир гайда олараг дәрсә башламагдан габаг, эв тапшырыгларынын нечә еринә етирилмәсини нәзәрдән кечирир вә бу һагда гейдләр апарырам. Сонра 2—3 шакирди лөвһә гаршысына чағырырам. Бир шакирдә тапшырығы охудурам. Шакирдләрә кечмиш дәрсә аид суаллар верирәм. Онлары файдалы тапшырыглар үзәриндә ишләдирәм (мәсәлән, сөзү гурулушуна көрә тәһлил этмәк, көкү эйни олан сөзләр тапыб язмаг, чүмлә ичәрисиндә мухтәлиф һалда олан исимләрин һал шәкилчиләрини изаһ этмәк вә с.).

Мән эв тапшырыг дәфтәрләринин йохланылмасына, бурахылмыш сәһвләрин мүәййән эдилиб арадан галдырылмасына хүсуси диггәт етирирәм. Бу мәгсәдлә дә шакирдләрин 1 вә 2 нөмрәли эв тапшырыг дәфтәрләри вардыр.

1 №-ли эв тапшырыг дәфтәрләрини йохладыгдан сонра шакирдләрә пайлайыр, 2 №-ли дәфтәрләри исә йығырам. Бу гайда илә мүнтәзәм олараг эв дәфтәрләринин тәмиз, сәлигәли сахланылмасына, тапшырыгларын вахтында вә дүзкүн еринә етирилмәсинә, савадлы олмасына нәзарәт эдирәм.

Ени мөвзуу изаһ этдикдән сонра, мән тез нәтичә чыхармаға тәләсмирәм. Шакирдләрин өзләрини бу ишә чәлб эдирәм. Мәсәлән, һеча бәһсини кечиркән, язы тахтасында габагчадан языл-

мыш сөзләри (электрик, алмас, тәбиијјат, чәмиијјәт, сосиализм вә с.) әввәлчә, 2—3 шакирдә һечаларла охутдурурам. Сонра шакирдләр һәмин сөзләри јазы тахтасында хәтләрлә һечалара ајырырлар. Бир нечә бу нөв чалышмадан сонра шакирдләр өзләри һеча һаггында нәтичә чыхарырлар. Сонра онлар јени өјрәдилмиш гајданы мөһкәмләндирмәк үчүн өзләриндән ујғун мисаллар сөјләјирләр.

Бәзән дә мән өзүм јени мөвзу илә әлагәдар олан сөз вә чүмлә дејирәм, шакирдләр дәфтәрләринә јазыр, сонра исә шифаһи тәһлил едирләр.

Мән «Мүрәккәб сифәтләрин орфографијасы» мөвзуну кечәркән ашағыдакы планы тәртиб етмишдим:

1. Ев тапшырығынын јохланылмасы (ичәрисиндә сифәт олан чүмлә јазмаг);

а) тапшырығын јохланылмасы (һәр шакирдә бир чүмлә охутдурмаг, сифәти тапдырмаг);

б) сифәт һаггында илк мәлуматы јекунлашдырмаг үчүн шакирдләрә ашағыдакы суаллары вермәк: 1. Сифәт нәјә дејилир?, 2. Сифәт һансы суаллара чаваб олур?, 3. Мүрәккәб сифәт нәјә дејилир?. (Бүтүн суаллара аид шакирдләрдән бир нечә мисаллар тәләб етмәк).

2. Јени дәрсин изаһы:

а) Кечән дәрси јекунлашдырдыгдан сонра јени дәрсин мөвзуну шакирдләрә елан етмәк;

б) ашағыдакы парчалары јазы тахтасында јаздырмаг, сифәтләри шакирдләрә тапдырмаг вә алтындан хәтт чәкдирмәк;

1. О, көзәл, кирдәсифәт бир гызды.

2. Ала-була, боз кечи,

Ај гошабујнуз кечи.

(Шакирдләр **көзәл, кирдәсифәт, боз, ала-була, гошабујнуз** сөзләринин сифәт олдуғуну сөјләдикдән сонра, онларын диггәтини **ала-була, кирдәсифәт, гошабујнуз** сифәтләринин гурулушуна чәлб етмәк).

3. Јени дәрсин мөһкәмләндирилмәси:

а) Шакирдләрә шифаһи олараг ичәрисиндә мүрәккәб сифәт олан чүмләләр гурдурмаг, морфоложи тәһлил етдирмәк.

б) Шакирдләри јазылы чалышмалар үзәриндә ишләтмәк: ичәрисиндә ашағыдакы мүрәккәб сифәтләр олан бир нечә чүмлә гурдурмаг (әввәлчә јазы тахтасында, сонра исә синиф јазы дәфтәрләриндә), мүрәккәб сифәтләрин алтындан хәтт чәкдирмәк.

Гарасаггал (киши)	Ағбаш (гојун)
Узунсачлы (гыз)	Гошабујнуз (кечи)
Бирмәртәбәли (ев)	Јашылбаш (өрдәк)

в) Тапшырығын јеринә јетирилмәсини нәзәрдән кечирмәк.

2. Евә тапшырыг: 1. Ичәрисиндә мүрәккәб сифәт олан 3 чүмлә јазмаг.

☆

Орфографик гајдаларын мөһкәмләндирилмәси үчүн грамматик тәһлилдән дә кениш истифадә едирәм. Белә тәһлил заманы шакирдләр јени өјрәдилмиш грамматик форманы көстәрир, онун хүсусијјәтләрини ајдынлашдырырлар. Мәсәлән, хүсуси исимләрин орфографијасыны кечдикдән сонра шакирдләрә **Мәзаһир јахшы охујур** чүмләсини јаздырырам. Шакирдләр чүмләдәки исми **(Мәзаһир)** көстәрир, алтындан хәтт чәкир, онун нә үчүн бөјүк һәрфлә јазылмасыны изаһ едир вә өзләриндән әлавә бир нечә мисал да сөјләјирләр.

Һәртәрәфли (фронтал) грамматик тәһлилдә исә шакирдләр чүмләнин гурулушуна вә интонасијаја көрә нөвүнү, үзвләрини вә өјрәнилмиш бүтүн грамматик формалары көстәрирләр. Мәсәлән, **Биз көзәл вәтәнимизи севирик чүмләсини** тәһлил едиркән шакирдләр дејирләр:

Бу чүмлә интонасијасына көрә нәгли, гурулушуна көрә исә садә кениш чүмләдир. Бу чүмләнин сонунда нөгтә гојулур.

Бу чүмләдә (ким?) **биз** — мүбтәда; (нә едирик?) **севирик** —хәбәрдир; (нәји?) — **вәтәнимизи** — хәбәри ајдынлашдырыр; (нә чүр?) **көзәл** сөзү исә вәтәнимизи сөзүнү изаһ едир. Бурадакы **вәтәнимиз** вә **көзәл** сөзләри икинчи дәрәчәли үзвләрдир.

Грамматик тәһлил заманы мән хүсусилә орфографик гајдаларын мөһкәмләндирилмәсинә чох диггәт јетирирәм.

☆

Шакирдләрин савадлы јазмасы, онларын нитг инкишафындан да асылыдыр. Бу мәгсәдлә дә мән һәр бир шакирдин кечилмиш јазы гајдасыны јахшы баша дүшмәсинә, бу гајдалары өзүнүн шифаһи вә јазылы нитгиндә тәтбиг етмәји бачармасына чалышырам.

Мән јалныз ана дили дәрсиндә дејил, тәбиијјат, чоғрафија, тарих дәрсләриндә дә һәр бир шакирди диггәтлә динләјир, онун дүзкүн олмајан ифадәсини, јанлыш тәләффүзүнү јери кәлдикчә дүзәлдирәм.

Бу мәгсәдлә мән јарадычы имла апармаг, шәкил үзрә һекајә гурмаг вә саирә иш нөвләриндән хүсусилә тез-тез истифадә едирәм.

Үмуми вә хүсуси исимләрин тәдрисилә әлагәдар олараг, **«Дүшәркәдә»** шәкли үзрә апарылмыш бир дәрсин планы ашағыда верилир:

ДӘРСИН ПЛАНЫ

1. Эвә верилмиш тапшырығын йохланылмасы.
2. Үмуми вә хүсуси исимләр һаггында верилмиш билийи йохламаг үчүн суаллар:
   а) исим нәйә дейилир?
   б) исимләр һансы суаллара чаваб олур?
   в) үмуми исим нәйә дейилир?
   г) хүсуси исим нәйә дейилир? (һәр суала аид айрыча мисал тәләб эдирәм).
3. Шакирдләри ени дәрсин мөвзуу илә таныш этмәк.
4. «Дүшәркәдә» шәклини язы тахтасындан асмаг вә шакирдләрин диггәтини шәклә чәлб этмәк.
5. Шәклин мәзмунуну мәнмисәтмәк үчүн ашағыдакы суаллар үзрә мүсаһибә апармаг:
   а) шәкилдә сиз нә көрүрсүнүз?, б) дүшәркә һарада ерләшмишдир?, в) дүшәркәдә нечә оғлан, нечә гыз көрүрсүнүз?, г) оғланлар нә эдирләр?, ғ) гызлар нә эдирләр?, д) дүшәркәдә даһа нә көрүрсүнүз?
6. Ушаглара ад вермәк (Натиг, Вагиф, Хураман, Алмас, Элхан).
7. Луғәт үзәриндә иш. Үмуми вә хүсуси исимләри лөвһәдә яздырмаг. Хүсуси исимләр: Көйкөл, Натиг, Вагиф, Хураман, Алмас, Элхан.

Үмуми исимләр: дүшәркә, чадыр, байраг, чай, ағач, саһил, дағ.

8. План тәртиби: а) дүшәркәнин тәсвири, б) пионерләр дүшәркәдә.
9. Дүшәркәнин шакирдләр тәрәфиндән шифаһи тәсвири.
10. Дүшәркәнин шакирдләр тәрәфиндән язылы тәсвири (синиф язы дәфтәрләриндә).

☆

Сәһвләр үзәриндә апарылан иш шакирдләрдә орфография гайдалары вәрдишләринин мөһкәмләндирилмәси үчүн мүһүм шәртдир.

Мән йохлама язы ишләрини тәсһиһ этдикдән сонра, бурахылмыш сәһвләри груплашдырыр, типик сәһвләрә хүсуси фикир верирәм. Айры-айры шакирдләр вә үмуми синиф үчүн характерик олан сәһвләри һесаба алырам. Сонра һәмин сәһвләр үзәриндә синифдә коллектив дүзәлиш апарырам. Мәсәлән, мүрәккәб исимләрин шакирдләр тәрәфиндән нечә мәнимсәнилмәсини йохламаг мәгсәдилә яздырдығым имланы йохладыгдан сонра, бурахылмыш сәһвләр үзәриндә ашағыдакы планда иш апардым.

Дәрсин планы

1. Кечән язы ишинин нәтичәси һаггында гыса мәлумат вермәк.

Бу мәгсәдлә дә мән, әввәлчә, савадлы вә көзәл хәтлә язылмыш язы ишләриндән (2 шакирдин язысындан) бәдии парчалар охудум, онлары нә үчүн нүмунә көстәрдийими сөйләдим.

Сонра «2» вә «3» гиймәт алан шакирдләрин язы ишләриндән дә охуюб бурахылмыш сәһвләри тәһлил этдим. Шакирдләрин дәфтәрләрини пайладым.

2. Сәһв язылмыш сөзләр үзәриндә иш.

Язы тахтасыны габагчадан тәбаширлә ики сүтуна бөлүрәм. Биринчи сүтунда үмуми синиф үчүн характерик олан сөзләри, икинчи сүтунда исә һәмин сөзләрин дүзкүн язылышыны гейд эдирәм:

шакирд	шакирд
маличә	мүаличә
сәнет	сәнәт
мүәлим	мүәллим
йасәмән	ясәмән вә с.

Шакирдләр әввәлчә 1-чи, сонра исә 2-чи сүтундакы сөзләри охуюрлар. 1-чи сүтунда һансы орфографик гайданын позулдуғуну изаһ эдирләр.

4. Хәбәрдарлыглы имла (үзәриндә чалышмалар апардығым вә шакирдләр тәрәфиндән дүзкүн язылмаян сөзләри дә имла мәтнинә дахил эдирәм).

☆

Мән орфографик сәһвләри ашағыдакы тәдбирләрлә шакирдләрә чатдырыр вә онларын арадан галдырылмасына чалышырам.

1. Һәр имла, ифадә вә инша языдан сонра бурахылмыш орфографик сәһвләри мүәййәнләшдирир, бәзән языя башламадан габаг (5—10 дәгигә), бәзән дә хүсуси саатда буларын үзәриндә тәһлил апарырам.
2. Шакирдләрә орфография луғәтчәси тәртиб этдирирәм.
3. Чәтин сөзләрин сияһисини тәртиб эдиб, синифдә көркәмли ердән асырам. Һәр ени дәрсдә чәтин сөзләри һәмин сияһинин ахырына әлавә эдирәм.

4. Истәр оху вә истәрсә дә грамматика дәрсләриндә чәтин сөзләри язы тахтасында язырам.

5. Шакирдләрин тәбиийят, чоғрафия, тарих фәнләри үзрә (синиф вә эв тапшырыг дәфтәрләрини) диггәтлә йохлайыр вә тәсһиһ эдирәм.

6. Истәр синиф, истәрсә дә эв тапшырыгларынын тәмиз, сәлигәли, көзәл хәтлә еринә етирилмәсинә фикир верирәм.

Бүтүн бунлар шакирдләрин савадлы язмалары вә Азәрбайчан дилиндә мөһкәм билик алмаларына ярдым эдир.

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ, ӘДӘБИ ГИРАӘТ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ПРОГРАМЛАРЫНЫН I—X СИНИФЛӘР ҮЗРӘ БӨЛКҮСҮ

(1954—55-чи дәрс илинин I ярысы үчүн)

Коммунист партиясы вә Совет һөкумәти халг маарифи, етишмәкдә олан нәслин тәлим-тәрбийәси һаггында даим гайғы көстәрир.

Сов.ИКП XIX гурултайы яхын илләрдә өлкәмиздә үмуми орта тәһсилә вә политехники тәлимә кечилмәси, совет мәктәбләриндә тәһсил вә тәрбийә ишләринин кейфиййәтини даһа йүксәк сәвиййәйә галдырмаг вәзифәсини еринә етирмәйи гаршыя гоймушдур.

Үмуми орта (онииллик) тәһсилә кечмәк вә политехники тәлими тәтбиг этмәк һаггында Совет Иттифагы Коммунист Партиясы XIX гурултайынын директивләринә мүвафиг олараг ибтидаи, еддииллик вә орта мәктәбләр үчүн ени тәдрис планы вә ени програмлар тәртиб олунмушдур.

Азәрбайчан ССР мәктәбләриндә 1954—1955-чи дәрс илиндән ени тәдрис планына кечилмишдир. Бунунла әлагәдар олараг I—X синифләрдә Азәрбайчан дили, әдәби гираәт вә әдәбийятдан ени програмлар тәтбиг эдиләчәк, һабелә ени дәрсликләрдән (1954-чү ил нәшри) истифадә олуначагдыр.

Ени тәдрис планында, кечмиш тәдрис планындан фәргли олараг I—IV синифләрдә Азәрбайчан дилинә һәфтәдә 35 саат айрылыр. Бунлардан I синифдә—13 саат, II синифдә—8 саат, III синифдә—8 саат, IV синифдә—6 саат верилир. I, II вә III синифләрдә Азәрбайчан дилинә айрылмыш саатлардан һәфтәдә I сааты һүсн-хәтт дәрсинә сәрф эдилир.

V синифдә Азәрбайчан дилинә һәфтәдә 4 саат, әдәби гираәтә исә 3 саат айрылыр.

VI—VII синифләрдә Азәрбайчан дили вә әдәби гираәт дәрсләринә айрылмыш саатларын сайы дәйишилмәмиш галыр.

VIII—X синифләрдә Азәрбайчан дилинин өйрәнилмәсинә хүсуси вахт айрылмыр; VIII, IX вә X синифләрдә әдәбийята бүтүн дәрс или бою һәфтәдә 4 саат вахт айрылыр.

Ибтидаи синифлэрин ени програмы I—IV синифлэрдэ Азэрбайчан дили курсунун хейли дэйишдирилмэсини, грамматика, орфография вэ дурғу ишарэлэри үзрэ тэдрис материалларынын хейли ихтисар эдилмэсини нэзэрдэ тутур.

V—VII синифлэр үчүн Азэрбайчан дилиндэн ени програмын эсас хүсусиййэтлэри ондан ибарэтдир ки, бу програмда курсун айры-айры мөвзулары үзрэ тэдрис материалынын һэчми хейли азалдылмыш вэ дэгиглэшдирилмишдир.

V синифдэ Азэрбайчан дили програмындан «тэйини сөз бирлэшмэлэри», «мэнтиги вурғу», «садэ чүмлэнин нөвлэри», мүрэккэб чүмлэ һаггында анлайыш, васитэсиз нитг вэ онда дурғу ишарэлэринин ишлэнмэси мөвзулары, «лүғэт бэһси», айры-айры нитг һиссэлэринин гурулушча дүзэлтмэ нөвлэрини эмэлэ кэтирэн гейри-мэһсулдар шэкилчилэр, «тэсирли вэ тэсирсиз феиллэр», бүтүн нитг һиссэлэринин чүмлэдэ ролу мөвзулары чыхарылмышдыр.

VI синифдэ «феил формаларынын шэрти», «феилин бачарыг шэкли», «тэсдиг вэ инкар зэрфлэри», «гошмаларын мэна нөвлэри», бүтүн чүмлэ үзвлэринин нитг һиссэлэри илэ ифадэси бэһслэри програмдан чыхарылмышдыр.

VII синифдэ азча дэйишиклик эдилмэклэ көһнэ програм сахланылыр.

V—VII синифлэр үчүн ени эдэби гираэт програмынын гурулушу вэ өйрэнилэн бэдии эсэрлэрин принсипи дэйишилмир. Лакин индийэдэк мөвчуд олан програмлардан фэргли олараг ени програм синифдэ өйрэнилмэси мэчбури олан даһа аз бэдии эсэр нэзэрдэ тутур. Шакирдлэрин синифдэн харич мүталиэлэринэ яхшы рэһбэрлик этмэк вэ охунмуш эсэрлэр һаггында онларла сөһбэтлэр апармаг үчүн ени програм үзрэ илдэ 8 саат (һэр рүбдэ 2 саат) вахт айрылыр.

1954—1955-чи дэрс илиндэ VIII—X синифлэрдэ дэ ени програмлар үзрэ дэрс кечилэчэкдир. Бу синифлэрин ени эдэбийят програмында тарихи обзорларын сайы вэ онлара верилэн саатларын мигдары мүвафиг сурэтдэ азалдылмышдыр.

Һэмин синифлэрдэ шакирдлэр тэрэфиндэн мэтни өйрэнилэн вэ тэһлил эдилэн бэдии эсэрлэрин дэ сайы азалдылмышдыр.

Кечэн иллэрдэн фэргли олараг VIII—X синифлэр үчүн эдэбийят програмларында айры-айры монографиялар вэ ичмал мөвзуларына эдэбийят нэзэриййэсиндэн дэ мэлумат элавэ эдилмишдир. Эйни заманда һэр бир синифдэ эдэбийят

нэзэриййэсиндэн верилмиш билийин системэ салынмасы үчүн дэ муэййэн вахт айрылмышдыр.

VIII—X синифлэрдэ апарылачаг языларa 20 саат вахт верилмишдир. Бу һэр инша языя 2 саат айырмагла 10 язы һесабына нэзэрдэ тутулмушдур. (10 язы-20 саат).

VIII синифдэ Э. Хагани, И. Нэсими, М. В. Видади вэ И. А. Крыловун ярадычылығы һаггында мэлумат програмдан чыхарылмышдыр. Бу язычылар һаггында мүвафиг дөврлэрэ һэср эдилмиш обзорларда бэһс эдилир.

IX синиф програмы башга синифлэрэ нисбэтэн йүклү олдуғундан А. С. Пушкин вэ Н. В. Гогол ярадычылығынын өйрэнилмэси VIII синфэ кечирилмишдир. Бу синифдэ Гэрби Авропа эдэбийятындан ялныз Һенрих Һейне өйрэнилир.

X синиф програмындан Э. Эбүлһэсэнин ярадычылығы вэ «Мүһарибэ» романынын өйрэнилмэси чыхарылыр, бу һагда анчаг Азэрбайчан совет эдэбийяты һаггында екунлашдырычы ичмал мөвзуунда бэһс эдилир.

Ени програма эсасэн X синифдэ совет язычылары: С. Вурғунун. Ордубади, Ч. Чаббарлы, С. Рүстэм, М. Ибраһимов, Сүлейман Рэһимов, Меһди Һүсейн, М. Горки, В. Маяковски вэ А. Фадеевин һэят вэ ярадычылығы, айры-айры эсэрлэри, совет эдэбийятынын мэгсэд вэ вэзифэлэри һаггында кириш, һабелэ Азэрбайчан совет эдэбийятынын инкишафына вэ онун башлыча хүсусиййэтлэринэ аид гыса тарихи мэлумат өйрэнилир.

X синфин програмында шакирдлэрин синифдэн харич мүталиэлэринэ контроллуг этмэк вэ охунмуш эсэрлэр һаггында онларла сөһбэтлэр апармаг үчүн илдэ 4 саат (һэр рүбдэ 1 саат) вахт айрылыр.

1954—1955-чи дэрс илиндэ бэзи синифлэрдэ ени дэрсликлэрдэн, бэзи синифлэрдэ исэ енидэн ишлэнмиш, эсаслы сурэтдэ дэйишдирилмиш вэ дэгиглэшдирилмиш дэрс китабларындан истифадэ эдилэчэкдир.

1954—1955-чи дэрс илиндэ I синифдэ ени, рэнкли «Элифба» китабындан истифадэ эдилэчэкдир. X синифдэ эдэбийят дэрслэри Ч. Х. Һачыев вэ М. А. Дадашзадэ йолдашларын ени «Совет эдэбийяты» дэрслийи үзрэ кечилэчэкдир.

Рус мэктэбинин тэдрис планында 1954—1955-чи дэрс илиндэн Азэрбайчан дили 3-чү синифдэн дейил, 4-чү синифдэн өйрэнилмэйэ башланыр вэ Азэрбайчан дилинин өйрэнилмэсинэ һэр бир синифдэ 2 саат вахт айрылыр.

Рус мәктәбләринин V—X синифләриндә истифадә эдилмәк үчүн ики һиссәдән ибарәт ени «Азәрбайҹан дилинин грамматикасы» дәрслийи бурахылмышдыр. Һәмин мәктәбләрин IV—X синифләри үчүн «Азәрбайҹан дили» вә «Әдәби оху» дәрсликләри әсаслы сурәтдә ихтисар эдилмиш, енидән бахылмыш вә яхшылашдырылмышдыр. 1954—1955-чи дәрс илиндә һәмин китаблардан истифадә эдиләҹәкдир.

☆

Бу ил биринҹи дәфә оларағ мүәллимләрә тәгдим эдилән «Азәрбайҹан дили, әдәби гираәт вә әдәбийят програмларынын I—X синифләр үзрә бөлкүсү» тәртиб эдиләркән тәдрис планында, програм вә дәрсликләрдәки дәйишикликләр әсасән нәзәрә алынмышдыр. «Бөлкү» ени нәшр эдилән Азәрбайҹан дили, әдәби гираәт вә әдәбийят програмлары, хүсусилә, 1954-чү илдә чапдан бурахылмыш дәрс китаблары әсасында гурулмушдур.

Бу она көрә белә эдилмишдир ки, мүәллимләр әдәби гираәт вә әдәбийят програмлары илә дәрсликләр арасында бәзи фәргли ҹәһәтләри айдынлашдырмагда чәтинлик чәкмәсинләр. Белә ки, Низаминин «Аз данышмағын көзәллийи», О. Сарывәллинин «Бакынын ишыглары», М. Ҹәлалын «Нәнәнин һүнәри», Б. Полевоюн «Мешә кәнди» әсәрләри (V синиф); Низаминин һәяты, М. П. Вагифин «Байрам олду», «Күр гырағы», В. Маяковскинин «Яхшы» әсәрләри (VII синиф) әдәби гираәт програмында олдуғу һалда, мүвафиг синифләрин 1954-чү илдә бурахылмыш дәрс китабларына салынмамышдыр. Әлавә дә М. П. Вагифин «Видади илә дейишмә», А. С. Пушкинин «Өзүмә һейкәл гоюрам» әсәрләри (VIII синиф); Г. Закирин «Чар чиновникләринин рүшвәтхорлуғу һаггында» сатирасы, С. Ә. Ширванинин «Оғлума нәсиһәт»и, Ә. Сабирин «Сатырам» вә «Милләт неҹә тараҹ олур-олсун» әсәрләри (IX синиф) әдәбийят програмында олдуғу һалда, һәмин синифләрин ени «Әдәбийят мүнтәхәбаты» дәрсликләринә салынмамышдыр.

Юхарыда адлары чәкилән вә дәрс китабларына салынмамыш әсәрләр бу дәрс илиндә кечилмәйәҹәкдир. Мүәллимләрә тәгдим олунан «Бөлкү»дә дә һәмин әсәрләр йохдур.

Истәр V—VII синифләрин «Әдәби гираәт», истәрсә дә VIII—X синифләрин «Әдәбийят мүнтәхәбаты» дәрсликләриндә (1954-чү ил нәшри) элә әсәрләр дә вардыр ки, онларын синифдә тәдриси ени програмларда нәзәрдә тутулмамышдыр. Һәмин әсәрләрдән синифдән хариҹ оху материаллары кими истифадә олунмалыдыр.

«Бөлкү» гаршыя чыха биләҹәк бәзи мәсәләләри дә айдынлашдырмагда мүәллимләрә көмәк эдәҹәкдир.

Гейд эдилдийи кими, шакирдләрин синифдән хариҹ мүталиәләринә яхшы рәһбәрлик этмәк вә охунмуш әсәрләр һаггында онларла сөһбәтләр апармаг үчүн ени програмлар үзрә V—VII синифләрдә илдә 8 саат (һәр рүбдә 2 саат), X синифдә исә илдә 4 саат (һәр рүбдә 1 саат) вахт айрылмалы иди. Бу ҹәһәт 1954-чү илдә нәшр олунмуш ени програмларда көстәрилмәдийиндән, «бөлкү»дә нәзәрә алынмыш вә көстәрилмишдир.

«Бөлкү»нү тәртиб эдәнләр VIII синифдә һәлә һазырлыгсыз олан, VII синифдән енича кәлмиш шакирдләрин бирдәнбирә инша язмагда чәтинлик чәкдикләрини нәзәрә алараг, ики ифадә языдан сонра инша яздырмағы мәгсәдә мүвафиг саймышлар. Буна көрә дә VIII синифдә I рүбдә ики ифадә вә бир инша язы апарылмалыдыр.

Һәмин «Бөлкү» Азәрбайҹан дили вә әдәбийят мүәллимләринә рүблүк вә күндәлик план тутмагда, тәдрис планында Азәрбайҹан дили вә әдәбийятын тәдрисинә айрылан саатлардан сәмәрәли истифадә этмәкдә ярдым көстәрмәлидир.

«Азәрбайҹан дили, әдәби гираәт вә әдәбийят програмларынын I—X синифләр үзрә бөлкүсү» мүәллимләр үчүн анҹаг нүмунәдир. Һәр бир мүәллим өз синифинин вәзийиәтини, шакирдләринин сәвиййәсини вә һазырлығыны нәзәрә алараг, бәзи мөвзулара, ярым мөвзулара айрылан саатын мигдарыны, дәрсләрин сырасыны, язы ишләринин нөвүнү (бу мәгсәдә мүвафиг вә зәруридирсә) дәйишә биләр. Белә һалларда мүәллим «бөлкү»дә эдәҹәйи һәр бир хырда дәйишиклийи һәртәрәфли дүшүнмәлидир.

Ашағыда «Азәрбайҹан дили, әдәби гираәт вә әдәбийят програмларынын I—X синифләр үзрә бөлкүсү» верилир.

АНА ДИЛИ, ГРАММАТИКА ВӘ ЯЗЫ ГАЙДАЛАРЫ

(I—IV СИНИФЛӘР)

I СИНИФ

Биринчи ярым ил—218 саат

I рүб—123 саат

I. Савад тәлиминә һазырлыг дөврү
(24 саат)

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
1.		Ушаглары мәктәб һәяты илә таныш етмәк вә бу барәдә онларла мүсаһибә апармаг.	1 саат
2.	Ю. Зейналов, „Әлифба" китабы 1954-чү ил	Дил инкишафы үчүн ушагларла бағча һәятына, бәдән үзвләринә вә саирә мөвзулара даир мүсаһибә апармаг.	1 саат
3.		«Әлифба» китабынын 3—4-чү сәһифәләриндәки шәкилләрә даир ушагларла мүсаһибә апармаг.	2 саат
4.	4	4-чү сәһифәдәки шәклин алтында олан тәк хәтләри үчмил чизкили тахтада вә дәфтәрдә чәкдирмәк.	1 саат
5.	5	«Әлифба» китабынын 5-чи сәһифәсиндәки шәкил үзрә ушагларла мүсаһибә апармаг.	1 саат
6.	5	5-чи сәһифәдәки шәклин алтында олан хәтләри үчмил чизкили тахтада вә дәфтәрдә чәкдирмәк.	1 саат
7.	6	«Әлифба» китабынын 6-чы сәһифәсиндәки шәкил үзрә ушагларла мүсаһибә апармаг.	1 саат
8.	6	«Әлифба» китабынын 6-чы сәһифәсиндә шәклин алтында олан хәтләри үчмил чизкили тахтада вә дәфтәрдә чәкдирмәк.	1 саат
9.	7	«Әлифба» китабынын 7-чи сәһифәсиндәки шәкилләр үзрә ушагларла мүсаһибә апармаг.	2 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
10.	7	7-чи сәһифәдәки шәклин алтындакы хәтләри үчмил чизкили тахтада вә дәфтәрдә чәкдирмәк.	1 саат
11.	8	«Әлифба» китабынын 8-чи сәһифәсиндәки шәклин алтында олан хәтләри үчмил чизкили тахтада вә дәфтәрдә чәкдирмәк.	1 саат
12.	9	«Әлифба» китабынын 9-чу сәһифәсиндәки шәкилләр үзрә ушагларла мүсаһибә апармаг.	1 саат
13.	9	«Әлифба» китабынын 9-чу сәһифәсиндәки шәклин алтында олан хәтләри үчмил чизкили тахтада вә дәфтәрдә чәкдирмәк.	1 саат
14.	10	10-чу сәһифәдәки шәкилләр үзрә ушагларла мүсаһибә апармаг.	2 саат
15.	10	10-чу сәһифәдәки шәклин алтында олан даирәләри үчмил чизкили тахтада вә дәфтәрдә чәкдирмәк.	1 саат
16.		Чүмлә, сөз, һеча вә мүхтәлиф сәсләрлә танышлыг.	6 саат

II. Савад тәлими, онунла әлагәдар шифаһи вә язылы нитг инкишафы
(99 саат)

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
1.	11	11-чи сәһифәдәки шәкил үзрә мүсаһибә. «А» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	2 саат
2.	12	12-чи сәһифәдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. «Т» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	2 саат.
3.	13	13-чү сәһифәдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Охү вә язы.	2 саат
4.	14	14-чү сәһифәдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. «О» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	2 саат
5.	15	15-чи сәһифәдәки шәкил үзрә мүсаһибә, мәтнин охунмасы. Бөйүк «А» һәрфинин язылышыны өйрәтмәк.	2 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
6	16	16-чы сәһифәдәки шәкил үзрә мүсаһибә. Кичик «н» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	2 саат
7.	17	17-чи сәһифәдәки шәкил үзрә мүсаһибә. Бөйүк «Н» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	2 саат
8.	18	18-чи сәһифәдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Кичик «у» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	2 саат
9.	19	19-чу сәһифәдәки шәкил үзрә мүсаһибә. Бөйүк «Т» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	2 саат
10.	20	20-чи сәһифәдәки мәтнин охунмасы. Кичик «ш» һәрфинин яздырылмасы.	2 саат
11.	21	21-чи сәһифәдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк «Ш» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	2 саат
12.	22	22-чи сәһифәдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Кичик «р» һәрфинин язылышыны өйрәтмәк вә оху.	2 саат
13	23	23-чү сәһифәдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә, мәтнин охунмасы. Бөйүк «Р» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	2 саат
14.	24	24-чү сәһифәдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә, мәтнин охунмасы. «Ы» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	2 саат
15.	25	25-чи сәһифәдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә, мәтнин охунмасы, әл язмасы илә язылан сөз вә чүмләләрин дәфтәрә көчүрүлмәси.	2 саат
16.	26—27	26 вә 27-чи сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «П» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
17.	28—29	28—29-чу сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Л» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
18.	30—31	30—31 сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «С» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
19.	32—33	32—33-чү сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «М» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
20.	34—35	34—35-чи сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Х» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
21.	36—37	36—37-чи сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Д» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
22.	38—39	38—39-чу сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Ә» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
23.	40—41	40—41-чи сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «И» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
24.	42—43	42—43-чү сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «В» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
25.	44—45	44—45-чи сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «З» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
26.	46—47	46—47-чи сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Г» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
27.	48	48-чи сәһифәдәки мәтнин охунмасы вә тахтадан көчүрмә язы.	2 саат
28.	49	49-чу сәһифәдәки шәкил үзрә мүсаһибә. Мәтнин охунмасы вә язы.	2 саат
29.	50—51	50—51-чи сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Б» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
30.	52—53	52—53-чу сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Й» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
31.		Рүблүк тәкрар.	13 саат

Гейд: Рүблүк тәкрара верилән 13 саатдан ери кәлдикчә башга материаллара айрылан саатын мигдарыны артырмаг олар.

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
		II руб—95 саат	
1.	54—55	54 вә 55-чи сәһифәдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Ч» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
2.	56—57	56—57-чи сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Ү» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
3.	58—59	58—59-чу сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Ч» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
4.	60—61	60—61-чи сәһифәдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Я» һәрфинин өйрәдилмәси, тахтадан көчүрмә язы.	4 саат
5.	62—63	62—63-чү сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. «Ғ» һәрфинин өйрәдилмәси, китабдан көчүрмә язы.	2 саат
6.	64—65	64—65-чи сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә Бөйүк вә кичик «Ю» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
7.	66—67	66—67-чи сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Ҝ» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
8.	68	68-чи сәһифәдәки мәтнин охунмасы. Һәмин сәһифәдәки шәкил үзрә мүсаһибә вә язы.	2 саат
9.	69	«Пишийим» шеиринин охунмасы, һәмин шеир үзрә сәсли имла.	2 саат
10.	70—71	70—71-чи сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Ө» һәрфинин өйрәдилмәси. «Чөрәк заводу» мәтнинин тахтадан көчүрүлмәси.	4 саат
11.	72—73	72—73-чү сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Һ» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
12.	74—75	74—75-чи сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Ф» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
13.	76—77	76—77-чи сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «К» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
14.	78—79	78—79-чу сәһифәләрдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Е» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
15.	80	80-чы сәһифәдәки шәкил үзрә мүсаһибә, мәтнин охунмасы, бурахылмыш һәрфләри еринә гоймагла язы.	2 саат
16.	81	«Ферма» мәтнинин охунмасы вә китабдан көчүрмә язы.	2 саат
17.	82	82-чи сәһифәдәки шәкил үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Э» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	4 саат
18.	83	«Чан күлүм» шеиринин охунмасы, әзбәрләнмәси вә сөзләри бурахылмыш чүмләләри тамамлайыб язмаг.	2 саат
19.	84	«Мәктәбли Элдар» мәтнинин өйрәдилмәси вә көчүрмә язы.	2 саат
20.	85	«Нәнә вә нәвә» мәтнинин өйрәдилмәси вә көчүрмә язы.	2 саат
21.	86	85-чи сәһифәдәки шәкилләр үзрә мүсаһибә. Бөйүк вә кичик «Ж» һәрфинин өйрәдилмәси вә язы.	2 саат
22.	86	Әлифбанын гурулушу илә танышлыг.	2 саат
23.	87	«Хоруз» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси, сәсли имла.	2 саат
24.	88	Мәтнин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
25.	89	«Дурналар» шеиринин охунмасы, әзбәрләнмәси, сәсли имла.	2 саат
26.	90	«А. С. Пушкин» мәтнинин охунмасы вә сәсли имла.	1 саат
27.	90	«Гайыг» шеиринин охунмасы вә әзбәрләнмәси.	1 саат
28.	90	«Күләк» шеиринин охунмасы вә әзбәрләнмәси.	1 саат

сыра №№	Дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	Саатларын мигдары
29.	91	«Ә. Сабир» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
30.	91	«Ушаг вә буз» шеиринин охунмасы вә әзбәрләнмәси.	2 саат
31.	92	«Тәмизлик» шеиринин охунмасы вә әзбәрләнмәси.	2 саат
32.	93	«Нефт» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
33.	94	«В. И. Ленин» сәрлөвһәли мәтнин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
34.	94	«Бизим Ленин» сәрлөвһәли мәтнин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
35.	95	«И. В. Сталин» сәрлөвһәли мәтнин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
36	96	Йохлама имла.	1 саат
		«Тәзә ил» шеиринин охунмасы, әзбәрләнмәси вә һәмин шеир үзрә имла.	2 саат
37		Рүблүк тәкрар.	2 саат

II СИНИФ

Биринчи ярым ил—134 саат

I рүб—76 саат

I. Гираәт

(38 саат)

сыра №№	Ә. Гарабағлы, «Ана дили», 1954-чү ил	мөвзу вә ярым мөвзулар	Саатларын мигдары
1.	9	«Енидән мәктәбә» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
2.	8	«Яй» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
3.	11	«Мәктәбин бостанында» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
4.	13	«Чәһәтләр» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
5.	5	«Азәрбайҹан» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	3 саат
6.	15	«Долу вә бош сүнбүлләр» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
7.	14	«Колхоз бағында» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
8.	7	«Вәтән нәғмәси» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
9.	23	«Бөйүк алим Мичурин» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	3 саат
10.	16	«Тарла нәғмәси» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
11.	22	«Алағ отларыны мәһв един» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
12.	30	«Күллү дон тарлада нечә битди» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	3 саат
13.	33	«Гушлар, гушлар, а гушлар» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
14.	68	«Ушаглара мәктуб» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
15.	69	«Бөйүк совет өлкәси» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
16.	72	«Совет һакимиййәти гурулмамышдан әввәл фәһләләр нечә яшайырдылар» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
17.	73	«Совет һакимиййәти гурулмамышдан әввәл кәндлиләр нечә яшайырдылар» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
18.	71	«Октябр ушаглары» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат

II. Грамматика вә язы гайдалары

(29 саат).

сыра №№	Ә. Гафарлы, «Азәрбайҹан дили», 1954-чү ил.	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
		Шәкилләр үзрә сөһбәт.	1 саат
1.	4	Ҹүмлә вә сөзләр. Тапшырыг № 1—8.	4 саат
2.	3— 5	Сәс вә һәрф. Әлифба. Тапшырыг № 9—15.	3 саат
3.	6	Саит вә самитләр. Тапшырыг № 31—36.	3 саат
4.	11	Галын вә инҹә саитләр. Тапшырыг № 42—45.	2 саат
5.	13		

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
6	14	Һеча. Тапшырыг № 46—49.	3 саат
7.	14	Сәтрә сығышмаян сөзләри кечирмәк. Тапшырыг № 50—54.	3 саат
8.	18	Инсан адларыны билдирән сөзләр. Тапшырыг 64.	1 саат
9.	17	Әшянын адыны билдирән сөзләр. Тапшырыг 56—59.	2 саат
10.	19	Әшя адлары. Тапшырыг 65—68.	4 саат
11.	20	Рүблүк тәкрар.	3 саат

Язылы вә шифаһи нитгин инкишафы язы ишләри
(9 саат)

1.		Бағ мейвәләри (шәкил үзрә язы).	1 саат
2.		Бостан вә диррик (шәкил үзрә язы) вә я әзбәр язы.	1 саат
3.		«Машын әмәйи йүнкүлләшдирир» (шәкил үзрә язы).	1 саат
4.		Ифадә язы.	3 саат
5.		Көрмә вә ярадычы имла.	3 саат

II руб—58 саат

I Гираәт—27 саат

1.	40	А. Шаиг, «Мәктәб» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
2.	46	«Китаблары севин» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
3.	45	С. Вурғун, «Ушаг бағчасы» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
4.	47	Б. Ваһабзадә, «Китаб» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
5.	48	Ә. Сабир, «Ағачларын бәһси» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	3 саат
6.	50	Низами, «Кәрпичкәсән гоча» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
7.	51	Ә. Сабир, «Айы вә шир» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
8.	52	К. Д. Ушински «Күч биликдәдир» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
9.	53	Осеева, «Сеһирли сөз» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
10.	57	М. Дилбази, «Унутмайын» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
11.	57	«Мәктәблинин иш гайдасы» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	3 саат
12.	60	Осеева, «Яхшы иш» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
13.	61	«Һава-күләк» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
14.	62	Л. Н. Толстой, «Ики йолдаш» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
15.	80	«И. В. Сталин» сәрлөвһәли мәтнин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
16.	65	«Пишик вә гарагуш» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат

II. Грамматика вә язы гайдалары
(24 саат)

1	22—25	Әшянын һәрәкәтини билдирән сөзләр. Тапшырыг 71—81.	3 саат
2	25—27	Әшянын нечәлийини билдирән сөзләр. Тапшырыг 82—89.	3 саат
3	27—28	Әшянын адыны, һәрәкәтини вә нечәлийини билдирән сөзләр һаггында кечиләнләрин тәкрары. Тапшырыг 90—94.	3 саат
4.	28—31	Көк вә шәкилчи. Тапшырыг 95—106	4 саат
5.	32—33	**Лар** вә **ләр** шәкилчиләри. Тапшырыг 107—110.	2 саат
6.	33—37	**Да** вә **дә** шәкилчиләри. Тапшырыг 111—119.	4 саат
7.		Рүблүк тәкрар.	5 саат

Язы ишләри—7 саат.

	1	Шәкил үзрә язы	4 саат
	2	Ифадә язы	1 саат
	3	Әзбәр язы	2 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
		III СИНИФ **Биринчи ярым ил—136 саат** **I рүб—76 саат** **I. Гираат—40 саат.**	
1.	Ю. Ширван, Ч. Чәбрайылбәйли, Ә. Гулиев. „Ана дили," 1954-чү ил	«Пионер дүшәркәсиндә» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
2.	7	О. Сарыгәлли, «Тахыл бичини» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
3.	9	И. Солтан, «Дағ чайы» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
4.	11	Г. Мусаев, «Гара» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
5.	16	М. Дилбази, «Сары сүнбүл» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
6.	17	Ә. Вәлиев, «Һәдиййә» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
7.	22	«Аязын һесабы» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
8.	223	«26-лар» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
9.	125	«Күнәшин чыхмасы вә батмасы» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
10.	126	«Үфүг» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
11.	126	«Чәһәтләр» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
12.	25	М. Дилбази, «Чобан нәғмәси» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
13.	250	О. Гурски, «Түркийәдә» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
14.	31	Б. Ваһабзадә, «Пайыз» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
15.	237	«Биринчи бешиллик» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
16.	32	«Памбыг йығанлар» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
17.	174	«Скелет» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
18.	176	«Онурға вә онурғанын әйилмәси» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
19.	177	«Дөш гәфәси» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
20.	48	Б. Емелянов, «Чамадан» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
21.	203	«Гәдим Бакы» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
22.	205	«Сосялист Бакысы» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
23.	133	«Памбыг» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
24.	134	«Гәһрәман нефтчи» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
25.	247	«Икинчи бешиллик» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
26.	218	«Гоюн» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
27.	87	Ә. Сабир, «Гарға вә түлкү» тәмсилинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
28.	218	«Потйомкиндә үсян» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
29.	219	Һ. Меһди, «Ахтарыш» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
30.	222	«Мүтләгиййәтин йыхылмасы» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
31.	223	«Октябр ингилабы» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
		II. Грамматика вә язы гайдалары (27 саат)	
1	Р. Рустәмов, „Азәрбайчан дили", 1954-чү ил	II синифдә кечиләнләрин тәкрары. 1. Тапшырыг № 1, 2. 2. Тапшырыг № 3, 4. 3. Тапшырыг № 5, 6. 4. Тапшырыг № 7, 8, 11.	6 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзулар вә ярым мөвзулар	Саатларын мигдары
2.	11—12	Көк вә шәкилчи. Тапшырыг № 25—28.	2 саат
3.	21	Исим. Тапшырыг № 57, 58, 59.	2 саат
4.	28	Садә вә мүрәккәб исимләр. Тапшырыг № 72, 73.	4 саат
5.	30	Хүсуси вә үмуми исимләр. Тапшырыг № 78, 79.	4 саат
6.	32	Тәк вә чәм исимләр. Тапшырыг № 85, 86.	3 саат
7.	35	Исимләрин һалланмасы. Тапшырыг № 93, 97, 98.	3 саат
8.		Рүблүк тәкрар.	4 саат

III. Язы ишләри—9 саат.

1.		Шәкил үзрә язы.	4 саат
2.		Планлы ифадә.	2 саат
3.		Имла.	2 саат
4.		Әзбәр язы.	1 саат

II рүб—60 саат

I. Гираәт материаллары (32 саат)

1.	113	Р. Никар, «Москва» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
2.	119	«Шәһәрләр» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
3.	178	«Әзәләләр» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
4.	52	М. Сейидзадәнин «Нәнә вә нәвә» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
5.	127	«План нәдир» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
6.	53	А. Кардашева, «Үчүнчү синифдә» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзулар вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
7.	198	«Бизим улу бабаларымыз» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
8.	231	Һ. Гасымов, «Насос» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	3 саат
9.	74	«Си-Ау» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
10.	225	Вәтәндаш мүһарибәси.	1 саат
11.	47	Ә. Чәлил, «Сталин һаггында нәғмә» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
12.	180	«Гида» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
13.	181	«Едиймиз хөрәйин һәзми» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
14.	58	Б. Ваһабзадә, «Сәнин мүәллимин» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
15.	228	«К. Е. Ворошилов» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
16.	78	М. Раһимин «Гыш» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
17.	182	«Дишләр» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
18.	199	«Бабәк» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
19.	94	«Балыг, өрдәк, хәрчәнк» тәмсилинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
20.	79	Г. Мусаевин «Яхшы йолдаш» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	3 саат
21.	201	«Достлуг» мәтнинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
22.	82	М. Дилбазинин «Совет ушаглары» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат

II. Грамматика материаллары (21 саат)

1.		I рүбдә кечиләнләрин тәкрары.	6 саат
2.	40	Саитлә битән исимләрин һалланмасы. Тапшырыг № 107, 108, 109, 110.	5 саат
3	42	Самитлә битән исимләрин һалланмасы.	4 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзулар вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
4.		Г вә к сәси илә битән исимләрин һалланмасы. Тапшырыг № 126, 127, 130.	2 саат
5.		Грамматикадан кечиләнләрин тәкрары вә чалышмалар.	4 саат
		III. Язы ишләри—7 саат.	
1.		Планлы ифадә.	2 саат
2.		Имла.	2 саат
3.		Кичик һәчмли инша.	3 саат
		IV СИНИФ	
	М. Рзагулузадә, «Ана дили», 1954-чү ил.	**Биринҹи ярым ил—90 саат** **I рүб—56 саат** **I. Гираәт** (28 саат)	
1.	3	Р. Рза, «Коммунизмин байрагдары» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
2.	5	Һ. Аббасзадә, «Кәнч сәйяһлар маһнысы» шеиринин охунмаасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
3.	6	А. Сәһһәт, «От бичини» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
4.	9	Һ. Аббасзадә, «Тахыл бичини» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
5.	6	Арази, «Күнәш» әсәринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
6.	8	С. Вурғун, «Сүнбүл» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
7.	13	М. Ҹәлал, «Кечмиш кәнддән бир мәнзәрә» парчасынын охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
8.	11	М. В. Видади, «Дурналар» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
9.	14—19	«Мәрд вә намәрд» нағылынын охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
10.	27	И. А. Крылов, «Кәндли вә муздур» тәмсилинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзулар вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
11.	29	Н. Рәфибәйли, «Күнәшин ҹавабы» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
12.	28	А. Сәһһәт, «Түлкү вә гурд» тәмсилинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
13.	10	Низами, «Хәзан» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
14.	31	Ә. Сабир Таһирзадәнин һәятынын охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
16.	32	Ә. Сабир, «Охутмурам әл чәкин» сатирасынын охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
17.	34	М. Горкинин һәятынын охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
18.	35	М. Горки, «Чертйожчу шакирди» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
20.	116	С. Вурғун, «Октябр» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
	С. Мәммәдзадә, „Азәрбайҹан дили“, 1954-чү ил	**II. Грамматика вә язы гайдалары** (28 саат)	
		III синифдә кечиләнләрин тәкрары	
1.	3	Тапшырыг № 1, 2, 3.	1 саат
2.	3	» № 4, 5.	1 саат
3	4	» № 6, 7.	1 саат
4	4— 5	» № 8, 9, 10.	1 саат
5.	5	» № 11, 12, 13.	1 саат
6.	5— 6	» № 14, 15, 16.	1 саат
7.	6	» № 17, 18, 19.	1 саат
8.	6— 7	» № 20, 21, 22.	1 саат
9.	7	» № 23, 24.	1 саат
10.	9—10	Ҹүмлә һаггында үмуми мәлумат. Тапшырыг № 27, 28.	1 саат
11.	11—12	Нәгли ҹүмлә, суал вә нида ҹүмләләри. Тапшырыг № 31, 32, 33.	2 саат
12.	14—15	Ҹүмлә үзвләри. Тапшырыг № 39, 40.	1 саат
13.	16	Баш үзвләр. Тапшырыг № 42, 43.	2 саат
14.	18	Айдынлашдырыҹы үзвләр. Тапшырыг № 48, 49, 51, 55, 58.	3 саат

2173—4

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзулар вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
15.	24—27	Ҹүмләдә һәмҹинс үзвләр. Тапшырыг № 66, 67.	2 саат
17.	27	Садә ҹүмлә. Тапшырыг № 72, 73.	1 саат
18.	29	Мүрәккәб ҹүмлә. Тапшырыг №75, 76.	2 саат
19.	31—33	Сәс вә һәрф. Тапшырыг № 81, 82.	2 саат
20.		Рүблүк тәкрар.	3 саат
		Язы ишләри (7 саат)	
1.		Имла.	2 саат
2.		Әзбәр язы.	1 саат
3.		Кичик һәҹмли инша.	2 саат
4.		Плансыз ифадә язы.	2 саат
		II рүб—44 саат	
		I Гираәт (18 саат)	
1.	39—48	һ. Туманян, «Кикор» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	3 саат
2.	48	М. Рзагулузадә, «Нәнәнин нағыллары» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
3	56	Ю. Әзимзадә, «Гардашлар» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	3 саат
4	65	һ. Аббасзадә, «Мәдәндә» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
5.	66	Ә. Мәммәдханлынын «Гызыл гөнҹәләр» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
6.	74	Ә. Юсифзадә, «Хош кәлмисән, бизим гыш» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	1 саат
7.	75	М. Дилбази, «Коба» шеиринин охунмасы вә өйрәдилмәси.	3 саат
8.	75	М. Рзагулузадә, «Гыш юхусу» һекайәсинин охунмасы вә өйрәдилмәси.	2 саат
		II. Грамматика вә язы гайдалары. (19 саат)	
1.	33	Саитләр. Тапшырыг 86, 87.	2 саат
2.	34	Аһәнк гануну. Тапшырыг № 88, 89.	2 саат
3	35	Самитләр. Тапшырыг № 92.	1 саат
4	36	Ҹинкилтили самитләр. Тапшырыг № 93.	1 саат
5.	36	Кар самитләр. Тапшырыг № 95.	1 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзулар вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
6.	37	Самитләрин орфографиясы. Тапшырыг № 98, 99.	1 саат
7.	38	һеҹа. Тапшырыг № 102, 104, 105.	2 саат
8.	40	Көк вә шәкилчи. Тапшырыг № 107, 108, 110.	2 саат
9.	42	Сөзләрин гурулушча нөвләри. Тапшырыг № 111, 112, 113, 114, 116.	3 саат
10.	45	Сөздәйишдириҹи шәкилчиләр. Тапшырыг № 119, 121.	1 саат
11.	46	Шәкилчиләрин орфографиясы. Тапшырыг № 127.	2 саат
12.	50	Нитг һиссәләри. Тапшырыг № 129, 130.	1 саат
		III. Язы ишләри (7 саат)	
1.		Имла.	2 саат
2.		Планлы ифадә.	2 саат
3.		Инша.	2 саат
4.		Әзбәр язы.	1 саат
		V СИНИФ	
		Азәрбайҹан дили	
		Биринҹи ярым ил—66 саат	
		I рүб—38 саат	
1.	Ә. Аббасов, „Азәрбайҹан дили“, (I һ.) 1954-ҹү ил	Дилин инсанлар арасында үнсиййәт васитәси олмасы.	1 саат
		IV синифдә кечиләнләрин тәкрары (13 саат)	
2.	4	Ҹүмлә һаггында үмуми мәлумат.	1 саат
3	5—6	Ҹүмлә үзвләри һаггында мәлумат. Мүбтәда.	1 саат
4	6—7	Хәбәр.	1 саат
5.	8	Ҹүмләнин икинҹи дәрәҹәли үзвләри һаггында мәлумат.	1 саат
6.	9	Тамамлыг.	2 саат
7.	10	Тәйин.	1 саат
8.	11	Зәрфлик.	2 саат
9.	13	Ҹүмләнин һәмҹинс үзвләри.	3 саат

сыра №№	дерс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзулар вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
10.	15	Һәмҹинс үзвләрдә шәкилчиләрин ихтисары.	1 саат
		Фонетика (12 саат)	
11.	16	Сәс вә һәрф һаггында мә'лумат.	1 саат
12.	17	Азәрбайҹан дили әлифбасынын дүзүлүшү вә һәрфләрин адлары.	2 саат
13.	18	Саитләр вә онларын тәснифи.	3 саат
14.	20	Самитләр вә онларын тәснифи.	3 саат
15.	21	Самитләрин орфографиясы.	2 саат
16.	22	Гоша сәсли һәрфләр вә онларын орфографиясы.	1 саат
		Язы ишләри (4 саат)	
		Имла.	2 саат
		Суаллара ҹаваб язы.	1 саат
		Грамматикадан кечилән мөвзулара даир йохлама язылар.	1 саат
17.		Язы ишләринин синифдә тәһлили.	3 саат
18.		Грамматикадан кечиләнләрин тәкрары вә ҹүмлә тәһлили.	5 саат
		II рүб—28 саат	
		Фонетика (6 саат)	
1.	23	Һеҹа.	2 саат
2.	24	Аһәнк гануну.	2 саат
3	27	Вурғу.	2 саат
		Морфоложия (15 саат)	
1.	28	Көк вә шәкилчи.	1 саат
2.	29	Сөздүзәлдичи шәкилчиләр.	3 саат
3.	32	Сөздәйишдиричи шәкилчиләр.	2 саат
4.	33	Шәкилчиләрин орфографиясы.	3 саат
5.	36	Сөзләрин гурулушҹа нөвләри.	1 саат
6.	38	Нитг һиссәләри һаггында үмуми мәлумат.	1 саат

сыра №№	дерс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзулар вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
7.	39	Исим һаггында үмуми мәлумат.	1 саат
8.	41	Хүсуси вә үмуми исимләр.	1 саат
9.	42	Тәк вә ҹәм исимләр.	1 саат
10.	43	Исимләрин гурулушҹа нөвләри.	1 саат
		Язы ишләри (3 саат)	
1.		Имла.	1 саат
2.		Суаллара ҹаваб язы.	1 саат
3.		Грамматикадан кечиләнләрә даир йохлама язы.	1 саат
		Язы ишләринин синифдә тәһлили.	2 саат
		Рүблүк тәкрар.	2 саат
	Г. Мусаев, "Әдәби гираәт", 1954-ҹү ил	**Әдәби гираәт** **Биринҹи ярым ил—51 саат** **I рүб—29 саат**	
1.	3	Шифаһи халг әдәбийяты һаггында үмуми мәлумат.	1 саат
2.	4	Нағыллар һаггында үмуми мәлумат.	1 саат
3	5	«Дәрзи шакирди Әһмәд»ин нағылы.	3 саат
4	19	Аталар сөзләри.	2 саат
5.	20	Тапмаҹалар.	1 саат
6.	22	Совет дөврүндә шифаһи халг әдәбийяты. «Эл көзәл».	2 саат
7.	23	Низами Кәнҹәвинин һәяты.	1 саат
8.	24	«Султан Сәнҹәр вә гары» һекайәси.	2 саат
9.	28	М. Ф. Ахундов, «Алданмыш кәвакиб».	4 саат
10.	36	Ҹ. Мәммәдгулузадә, «Почт гутусу» (һекайә һаггында мәлумат).	3 саат
11.	—	Ифадә (бир язы).	2 саат
12.	—	Әзбәр язы.	1 саат
13.	—	Язы ишләринин синифдә тәһлили.	2 саат
14.	—	Синифдән харич оху һаггында сөһбәт.	2 саат
15.	—	Рүблүк тәкрар.	2 саат
		II рүб—22 саат	
1.	43	Ә. Сабирин һәяты.	1 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
2.	44	Ә. Сабир, «Әкинчи».	2 саат
3.	45	Ә. Сабир, «А башы бәлалы фәһлә».	2 саат
4.	47	А. Шаиг, «Мәктуб етишмәди».	2 саат
5.	51	Ч. Чаббарлынын һәяты («Көмүрчү аиләсиндә»).	1 саат
6.	54	Ч. Чаббарлы, «1905-чи илдә» (бир парча).	3 саат
7.	60	М. Чәлал, «Баһар».	3 саат
8.	—	Ифадә (ики язы).	4 саат
9.	—	Әзбәр язы.	1 саат
10.	—	Тәкрар.	1 саат
11.	—	Синифдән харич оху һаггында сөһбәт.	2 саат
		VI СИНИФ.	
		Азәрбайчан дили	
	Ә. Аббасов, „Азәрбайчан дили“ (I һ.)	**Биринчи ярым ил—84 саат**	
		I рүб—47 саат	
1.		V синифдә кечиләнләрин тәкрары.	3 саат
2.	80	Феил һаггында үмуми мәлумат.	1 саат
3.	81	Феилләрин гурулушча нөвләри.	4 саат
4.	83	Тәсирли вә тәсирсиз феилләр.	1 саат
5.	85	Феилин мәнача нөвләри.	8 саат
6.	90	Тәсдиг вә инкар феилләр.	2 саат
7.	91	Феилин дәйишилмәси.	1 саат
8.	92	Феилин заманлары һаггында мә'лумат.	
9.	93	Кечмиш заман.	2 саат
10.	97	Индики заман.	2 саат
11.	97	Кәләчәк заман.	2 саат
12.	99	Шәхс сонлуглары.	4 саат
		Мәсдәр.	2 саат
		Феилин формалары—	
13.	101	Әмр формасы.	3 саат
14.	105	Хәбәр формасы.	3 саат
		Язы ишләри.	
		4 саат	
1.		Имла.	2 саат
2.		Суаллара чаваб.	1 саат
3.		Грамматикадан кечилән мөвзулара даир йохлама язы.	1 саат

сыра №	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
15.	—	Язы ишләринин синифдә тәһлили.	3 саат
16.	—	Рүблүк тәкрар.	2 саат
		II рүб—37 саат	
		Морфолокия.	
1.	108	Феилин илтизам формасы.	2 саат
2.	110	Феилин вачиб формасы.	3 саат
3.	111	Феилин шәрт формасы.	2 саат
4.	113	Феили бағламалар вә феили бағлама нөвләри.	4 саат
5.	118	Феили бағламалардан сонра веркүлүн ишләдилмәси гайдасы.	1 саат
6.	119	Феилин чүмләдә ролу.	1 саат
7.	120	Зәрф һаггында үмуми мәлумат.	
8.	121	Зәрфләрин гурулушу.	1 саат
9.	122	Зәрфин мәнача нөвләри.	1 саат
		Тәрзи һәрәкәт зәрфи.	1 саат
10.	123	Заман зәрфи.	1 саат
11.		Ер зәрфи.	1 саат
12.	124	Мигдар зәрфи.	1 саат
13.	124	Тәсдиг зәрфи.	1 саат
14.	125	Инкар зәрфи.	1 саат
15.	127	Зәрфин чүмләдә ролу.	1 саат
16.	128	Гошма һаггында үмуми мәлумат.	3 саат
17.	131	Гошмаларын орфографиясы.	3 саат
		Язы ишләри.	
		(3 саат)	
		Имла.	1 саат
		Суаллара чаваб.	1 саат
		Грамматикадан кечилән мөвзулара даир язы.	1 саат
18.		Язы ишләринин синифдә тәһлили.	2 саат
19.		Рүблүк тәкрар.	4 саат
	М. Рзагулузадә, „Әдәби гираәт“, 1954-чү ил	**Әдәби гираәт**	
		Биринчи ярым ил—34 саат	
		I рүб—19 саат	
1.	7	«Гачаг Нәби»дән парчалар.	4 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
2.	19	Низами, «Кәрпич кәсән кишинин һекайәси», (нәзм вә нәср).	2 саат
3	22	М. Фүзулинин һәяты.	1 саат
4	23	М. Фүзули, «Шикайәтнамә».	2 саат
5.	26	Г. Б. Закир, «Дурналар». (һеча вәзни, гафийә вә рәдиф).	2 саат
6.	—	**Язы ишләри.**	
7.		Ифадә, кичик һәчмли инша, мүгайисәли характеристика.	3 саат
8.		Язы ишләринин синифдә тәһлили.	2 саат
9.		Рүблүк тәкрар.	2 саат
10.		Синифдән харич оху һаггында сөһбәт.	2 саат
		II рүб—15 саат	
1.	32	М. Ф. Ахундов, «Мусйо Жордан вә дәрвиш Мәстәлишаһ».	3 саат
2.	43	С. Әзим Ширвани, «Оғлума нәсиһәт» (әруз вәзни).	1 саат
3.	45	И. А. Крылов, «Ярпаглар вә көкләр».	2 саат
5.	46	И. А. Крылов, «Гарға вә тоюг».	2 саат
6.	48	А. С. Пушкин, «Сибирә мәктуб».	1 саат
7.	49	А. С. Пушкин, «Чаадаевә».	1 саат
8.	—	Ифадә, әзбәр язы.	2 саат
9.	—	Язы ишләринин синифдә тәһлили.	1 саат
10.	—	Синифдән харич оху һаггында сөһбәт.	2 саат

VII СИНИФ

Азәрбайчан дили

Биринчи ярым ил—51 саат

I рүб—29 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
	М. А. Ширәлиев, М. Һүсейнов, „Азәрбайчан дили", (II һ.). 1954-чү ил	**Чүмләнин һәмчинс үзвләри—9 саат**	
1.	66—48	Чүмләнин һәмчинс үзвләри һаггында мәлумат. Һәмчинс үзвләрин нөвләри.	1 саат
2.	71	Һәмчинс үзвләр арасында бағлайычылар.	2 саат
3	74	Һәмчинс үзвләрдә шәкилчиләрин ихтисары.	2 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
4.	76.	Хәбәрин һәмчинс мүбтәдаларла узлашмасы.	1 саат
5.	77.	Һәмчинс үзвләр арасында дурғу ишарәләри.	2 саат
6.	80	Һәмчинс үзвләрдә үмумиләшдиричи сөзләр.	1 саат
		Әлавә вә хүсусиләшмәләр (5 саат	
7.	81	Әлавәләр.	2 саат
8.	84	Хүсусиләшмә.	2 саат
9.	85	Хүсусиләшмәләрдә дурғу ишарәләри.	1 саат
10.	86	Садә чүмлә нөвләри һаггында мәлумат. Бүтөв чүмлә.	2 саат
11.	88	Ярымчыг чүмлә.	1 саат
12.	91	Шәхсли чүмлә.	1 саат
13.	92	Шәхссиз чүмлә.	1 саат
14.	92	Адлыг чүмлә.	1 саат
		Язы ишләри (3 саат)	
1.		Имла.	1 саат
2.		Грамматикадан кечиләнләрә даир язы.	1 саат
3		Суаллара чаваб.	1 саат
15.		Язы ишләринин синифдә тәһлили.	2 саат
16.		Рүблүк тәкрар.	4 саат
		II рүб—22 саат	
1.	93	Садә чүмләнин гурулушу вә мәнтиги вурғу.	2 саат
2.	96	Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмаян сөзләр. Хитаб.	2 саат
3.	98	Хитабларда дурғу ишарәләри.	2 саат
4.	100	Ара сөзләри.	4 саат
5.	100	Ара чүмләләр.	1 саат
6.	104	Ара сөзләрдә вә ара чүмләләрдә дурғу ишарәләри.	2 саат
1.	105	Чүмләнин әввәлиндә **бәли, йох, хейир** сөзләри.	1 саат
8.	106	Чүмләдә нидалар.	1 саат
6.	107	Нидаларда дурғу ишарәләри.	1 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
10.	109	Мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мәлумат.	1 саат
		Язы ишләри. (2 саат)	
1.		Имла.	1 саат
2.		Грамматикадан кечиләнләрә даир язы.	2 саат
11.		Язы ишләринин синифдә тәһлили.	1 саат
12.		Рүблүк тәкрар.	1 саат
	һ. Әфәндиев, „Әдәби гираәт", 1954-чү ил	**Әдәби гираәт** **Биринчи ярым ил—34 саат** **I рүб—19 саат**	
1.	3	Низами, «Хейир вә Шәр», (эпик әсәрләр һаггында мәлумат).	3 саат
2.	12	М. Фүзулинин һәяты вә әдәби фәалиййәти.	1 саат
3.	15	М. Фүзули, «Мейвәләрин сөһбәти» (аллегория).	3 саат
4.	19	М. П. Вагифин һәяты вә әдәби фәалиййәти.	1 саат
5.	22	М. П. Вагиф, «Дурналар» (гошма һаггында мәлумат).	1 саат
6.	24	Г. Б. Закир, «Фисги-фүчур һәддән ашыб...» (сатира вә юмор).	2 саат
7.	27	М. Ф. Ахундовун һәяты вә әдәби фәалиййәти.	1 саат
8.	33	М. Ф. Ахундов, «Сәркүзәшти-вәзири-хани Ләнкәран». (драматик әсәрләр вә комедия һаггында мәлумат).	3 саат
9.		Ифадә.	2 саат
10.		Синифдән харич оху һаггында сөһбәт.	2 саат
		II рүб—15 саат	
1.	45	Ч. Мәммәдгулузадәнин һәяты вә әдәби фәалиййәти.	1 саат
2.	49	Ч. Мәммәдгулузадә, «Данабаш кәндинин әһвалатлары». (повест вә һекайә һаггында мәлумат).	4 саат
3.	65	Ә. Сабирин һәяты вә әдәби фәалиййәти	1 саат

сыра №№	дәрс китабы үзрә сәһифәләр	мөвзу вә ярым мөвзулар	саатларын мигдары
4.	70	Ә. Сабир, «Нә ишим вар...».	1 саат
5.	72	Ч. Чаббарлынын һәяты вә әдәби фәалиййәти.	1 саат
		Ч. Чаббарлы, «Севил», (драм әсәрләри һаггында мәлумат, әдәби әсәрин сүжети).	3 саат
		Характеристика язы.	2 саат
		Синифдән харич оху һаггында сөһбәт.	2 саат

ӘДӘБИЙЯТ

(VIII — X синифләр)

VIII синиф

Биринчи ярым ил—66 саат.

Биринчи рүб—38 саат.

Дәрсликләр: 1) һ. Араслы, «Әдәбийят» (Гәдим вә орта әсрләр), орта мәктәбин 8-чи синфи үчүн, Бакы, 1954-чү ил; 2) «Әдәбийят мүнтәхәбаты», тәртиб эдәни: Ф. Гасымзадә, Бакы, 1954-чү ил.

сыра №№	мөвзулар	әдәбийят нәзәриййәсиндән верилән билик	саат мигдары
I	Кириш: бәдии әдәбийят һаггында үмуми мәлумат. Азәрбайчан әдәбийятынын идея зәнкинлийи вә бәдии дәйәри.	Әдәбийятшүнаслыг элми вә онун әсас шөбәләри һаггында мүхтәсәр мәлумат.	2 с.
II	**Азәрбайчан шифаһи халг әдәбийяты.**		
	1) Шифаһи халг әдәбийятынын әсас хүсусиййәтләри. М. Горки шифаһи халг әдәбийяты һаггында. Азәрбайчан шифаһи халг әдәбийятынын хүсусиййәтләри вә ярадычылары.	Шифаһи халг әдәбийятында жанрлар	2 с.
	2) «Короглу» дастаны (дастанын мәзмуну вә тәһлили).	Дастан һаггында мәлумат.	3 с.
	3) «Мәликмәммәд» нағылы (нағылын мәзмуну вә тәһлили).	Нағыл һаггында мәлумат.	2 с.
	4) Баятылар (бир нечәси әзбәр).	Лирик фолклор.	1 с.

сыра №№	мөвзулар	әдәбиййат нәзәриййәсиндән верилән билик	саат мигдары
	5) Аталар сөзү вә мәсәлләр.	Аталар сөзү вә мәсәлләр һаггында мәлумат.	1 с.
	6) Ашыг Әләскәр—«Бивәфанын, мүхәннәтин, накәсин...» (әзбәр).	Гошма һаггында мәлумат.	1 с.
	7) Ашыг Әсәд—«Ярыш» (әзбәр).	Гошма һаггында мәлуматын дәринләшдирилмәси.	1 с.
III	XIII әсрә гәдәрки Азәрбайчан әдәбиййаты һаггында үмуми мәлумат.		2 с.
IV	**Низами Кәнчәви**		
	1) Низами Кәнчәвинин дөврү вә һәяты.		1 с.
	2) Низаминин лирик шеирләри.	Гәзәл һаггында илк мәлумат.	1 с.
	3) «Көрүнүр» рәдифли гәзәл (әзбәр).		1 с.
	4) Низаминин поэмалары һаггында мәлумат. («Хәмсә»йә дахил олан поэмалар һаггында айры-айры бәһс эдилир).		4 с.
	5) «Сирләр хәзинәси» әсәри.		4 с.
	6) «Хосров вә Ширин» поэмасы.	Поэма һаггында садә анлайыш, мәснәви һаггында мәлумат.	6 с.
V	**Язы ишләри**		
	1) Ифадә язылар (ики язы).		2 с.
	2) Инша (бир язы).		2 с.
VI	Тәкрар.		1 с.

Икинчи рүб—28 саат.

сыра №№	мөвзулар	әдәбиййат нәзәриййәсиндән верилән билик	саат мигдары
I	XIII—XVI әсрләрдә Азәрбайчан әдәбиййатынын мухтәсәр характеристикасы.		1 с.
II	**М. Фүзули**		
	1) М. Фүзулинин дөврү вә һәяты.		1 с.
	2) М. Фүзулинин лирик әсәрләри һаггында мәлумат.		1 с.
		Лирик әсәрләр вә онларын хүсусиййәтләри.	1 с.

сыра №№	мөвзулар	әдәбиййат нәзәриййәсиндән верилән билик	саат мигдары
	3) «Падшаһи-мүлк...» әсәри (әзбәр).		2 с.
	4) «Вәфа һәр кимсәдән ким...» гәзәли (әзбәр).	Гәзәл һаггында верилмиш мәлуматын дәринләшдирилмәси.	2 с.
		Әруз вәзни һаггында мәлумат.	2 с.
	5) «...Көрдүйүн көнлүм» гәзәли (әзбәр).	Тәзад һаггында мәлумат.	2 с.
	6) «Мәни чандан усандырды...» гәзәли (әзбәр).	Гафийә һаггында мәлумат.	2 с.
		Бәдии дил, тәрсим вә тәсвир васитәләри.	1 с.
	7) М. Фүзулинин поэмалары һаггында мәлумат.		3 с.
III	Инша (ики язы).		4 с.
IV	Ярымиллик тәкрар.		5 с.
V	Әдәбиййат нәзәриййәсиндән верилмиш билийин системә салынмасы.		1 с.

IX синиф

Биринчи ярым ил—66 саат

Биринчи рүб—38 саат

Дәрсликләр: 1) Ф. Гасымзадә вә М. Ч. Чәфәров, «Әдәбиййат» (XIX—XX әсрләр), орта мәктәбин 9-чу синифи үчүн, Бакы, Азәрнәшр, 1954-чү ил.

2) «Әдәбиййат мүнтәхәбаты», тәртиб эдәни: Ә. Мирәһмәдов, Бакы, Азәрнәшр, 1954-чү ил;

	XIX әср Азәрбайчан әдәбиййаты		
I	XIX әср Азәрбайчан әдәбиййаты һаггында үмуми мәлумат.		3 с.
II	**Гасым бәй Закир.**		
	1) Гасым бәй Закирин һәяты вә ярадычылығы.		2 с.
	2) «Мирзә Фәтәли Ахундова мәктуб» әсәри.		3 с.
	3) «Фәрзәнди-әзиз» шеири.		2 с.

сыра №№	мөвзулар	әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән билик	саат мигдары
	4) «Бади-сәба сөјлә мәним јарыма» гошмасы.	Һеча вәзни.	1 с.
		Сатира һаггында мәлумат.	1 с.
III	**М. Ф. Ахундов**		
	1) М. Ф. Ахундовун һәјаты.		2 с.
	2) М. Ф. Ахундовун јарадычылығы: шеирләри.		1 с.
	3) «Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә» поэма.	Тәбиәт тәсвири—пејзаж һаггында анлајыш.	3 с.
	4) М. Ф. Ахундовун драматургијасы.		3 с.
	5) «Һачы Гара» комедијасы.	Драм жанры һаггында мәлумат. Драмын нөвләри.	1 с.
		Комедија һаггында изаһат.	5 с.
	6) «Алданмыш кәвакиб» һекајәси.	Реалист нәср һаггында илк анлајыш.	3 с.
	7) М. Ф. Ахундовун нәзәри-тәнгиди әсәрләри. (М. Ф. Ахундов атеист вә материалист философ кими).		2 с.
	8) Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә М. Ф. Ахундовун мөвгеи (екун мәшғәләси).		1 с.
IV	Инша (ики јазы).		4 с.
V	Тәкрар.		1 с.
	Икинчи рүб—28 саат.		
I	**С. Ә. Ширвани**		
	1) С. Ә. Ширванинин һәјаты.		1 с.
	2) С. Ә. Ширванинин јарадычылығы.		2 с.
	3) «Гафгаз мүсәлманларына хитаб» сатирасы.		2 с.
	4) «Мүчтәһидин тәһсилдән гајытмасы» сатирасы.	Сатира һаггында мәлуматын дәринләшдирилмәси.	2 с.

сыра №№	мөвзулар	әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән билик	саат мигдары
	5) «Оғлума» (Рус дили һаггында).	Әруз вәзни һаггында VIII синифдә верилмиш мәлуматын дәринләшдирилмәси.	1 с.
		Тәнгиди реализм һаггында.	1 с.
II	**Нәчәф бәј Вәзиров**		1 с.
	1) Нәчәф бәј Вәзировун һәјаты.		
	2) Нәчәф бәј Вәзировун јарадычылығы.		2 с.
	3) «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәси.	Фачиә һаггында мәлумат.	4 с.
		Фачиә нөвүнүн хүсусијјәтләри. Фачиәдә конфликт вә характерләр.	1 с.
III	**Рус әдәбијјаты**		
	XIX әср рус әдәбијјаты һаггында мүхтәсәр мәлумат.		1 с.
IV	**Л. Н. Толстој.**		1 с.
	1) Л. Н. Толстојун һәјаты.		2 с.
	2) Л. Н. Толстојун јарадычылығы.		4 с.
V	Инша (ики јазы).		3 с.
VI	Тәкрар.		

X СИНИФ

Биринчи јарым ил—66 саат.

Биринчи рүб—38 саат.

Дәрсликләр: 1) Проф. Ч. Х. Һачыјев вә М. А. Дадашзадә, «Совет әдәбијјаты», орта мәктәбин 10-чу синфи үчүн, Бакы, Азәрнәшр, 1954-чү ил. 2) «Әдәбијјат мүнтәхәбаты», тәртиб едәни, М. Гулузадә, Бакы, Азәрнәшр, 1954-чү ил.

I	**Азәрбајчан Совет әдәбијјаты**		
	1) Совет әдәбијјатынын хүсусијјәтләри вә вәзифәләри.		4 с.
	2)	Сосиалист реализми һаггында мәлумат.	1 с.

сыра №№	мөвзулар	әдәбийят нәзәриййәсиндән верилән билик	саат мигдары
	Ч. Чаббарлы		
	1. Ч. Чаббарлынын һәяты.		1 с.
	2. Ч. Чаббарлынын ярадычылыгы: драматургиясы.		2 с.
	3. «Алмас» пйеси.	Типиклик һаггында анлайыш. Сосиалист реализми һаггында мәлуматын дәринләшдирилмәси.	6 с.
	4. «1905-чи илдә» пйеси.		5 с.
			1 с.
	5. Ч. Чаббарлынын шеир вә һекайәләри.		1 с.
	6. Ч. Чаббарлы ярадычылыгынын Азәрбайчан Совет әдәбийяты тарихиндә әһәмиййәти (екун мәшғәләси).		1 с.
	М. С. Ордубади		
	1) М. С. Ордубадинин һәят вә ярадычылыгы.		2 с.
	2) «Думанлы Тәбриз» романы (ихтисарла).		4 с.
	Сүлейман Рүстәм		
	1) С. Рүстәмин һәят вә ярадычылыгы.		2 с.
	2) «Мәркәзи комитә» шеири (әзбәр).		1 с.
	1. Инша (ики язы).		4 с.
	2. Тәкрар.		2 с.
	Икинчи рүб—28 саат.		
	1) Сүлейман Рүстәм, «Ана вә почталйон» шеири (бир һиссә әзбәр).		2 с.
	2) «Тәбриз» шеири (әзбәр).	Бәдии тәсвир васитәләринин тәкрары.	1 с.

сыра №№	мөвзулар	әдәбийят нәзәриййәсиндән верилән билик	саат мигдары
	3. «Гачаг Нәби» пйеси.	Тарихи драм һаггында анлайыш.	4 с.
	Сәмәд Вурғун		
	1) Сәмәд Вурғунун һәят вә ярадычылығы.		2 с.
	2) «Заманын байрагдары» шеири (ихтисарла, бир һиссә әзбәр).	Лирик шеир. Лирик шеирин хүсусиййәтләри вә дили.	2 с.
			1 с.
	4) С. Вурғунун «Авропа хатирәләри» шеири (бир һиссә әзбәр).		1 с.
			1 с.
	5) «Ханлар» пйеси.	Драм жанры һаггында билийин екунлашдырылмасы.	6 с.
	6) Азәрбайчан Совет шеири тарихиндә Сәмәд Вурғунун ери (екун мәшғәләси).		1 с.
	Инша (ики язы).		4 с.
	Тәкрар.		3 с.

РУС МӘКТӘБЛӘРИНИН IV—X СИНИФЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИ ОХУ МАТЕРИАЛЛАРЫ

сыра №№	§§-лар вә китабын сәһ.	мөвзу	саат мигдары
		IV СИНИФ	
		Биринчи ярым ил—33 саат	
		I рүб—19 саат	
		Дәрслик: Г. Мәммәдов, «Азәрбайчан дили», рус ибтидаи мәктәбинин 4-чү синфи үчүн, Бакы, 1954-чү ил.	
1.	§ 1, сәһ. 3	Мәктәбдә (Көк вә шакилчи һаггында мәлумат)	2 с.
2.	§ 3, сәһ. 6—7	Дүшәркәдә.	2 с.
3.	§ 4, сәһ. 8	Бизим дүшәркәдә (әзбәр).	1 с.
4.	§ 6, сәһ. 10	Ушагларын көмәйи.	2 с.
5.	§ 7, сәһ. 11—12	Балача Шүкүфә.	2 с.

сыра №№	§ §-лар вә китабын сәһ.	мөвзу	саат мигдары
6.	§ 9, сәһ. 13—14	Көчәри гушлар.	2 с.
7.	§ 10, сәһ. 14—15	Бизим синиф. (16-чы сәһифәдәки грамматик мәлумат).	2 с.
8.	§ 11, сәһ. 16—17	Сынмыш пәрә.	1 с.
9.	§ 19, сәһ. 30—31	Бөйүк Октябр сосиалист ингилабы.	2 с.
		Язы	
		а) Имла.	1 с.
		б) Суаллара чаваб.	1 с.
		Тәкрар.	1 с.

II рүб—14 саат.

1.	§ 12, сәһ. 17—18	Имла дәрси.	1 с.
2.	§ 13, сәһ. 19	Яхшы йолдаш.	2 с.
3.	§ 15, сәһ. 22	Бизим аилә.	2 с.
4.	§ 34, сәһ. 52—53	Гыш.	1 с.
5.	§ 35, сәһ. 53—55	Шахта бабанын һәдиййәси.	1 с.
6.	§ 28, сәһ. 42—43	Вәтәнимизин керби.	1 с.
7.	§ 29, сәһ. 44—45	Москва.	2 с.
8.	§ 31, сәһ. 48	Өзиз Бакы (әзбәр).	1 с.
		Язы (2 саат).	
		а) Сәсли имла.	1 с.
		б) Суаллара чаваб.	1 с.
		Тәкарар.	1 с.

Гейд: IV синифдә көстәрилән йохлама язылардан башга күндәлик мөвзуларла әлагәдар олараг да язы апарылмалыдыр.

V СИНИФ

Биринчи ярым илдә—33 саат.

I рүб—19 саат.

1. Әдәби гираәт материаллары (9 саат).

Дәрслик: М. Мустафаев, «Азәрбайчан дили», рус едиилик вә орта мәктәбләринин 5-чи синфи үчүн, Бакы, 1954-чү ил.

1.	§ 1, сәһ. 7	Илк күн.	1 с.
2.	§ 2, сәһ. 8	Енидән мәктәбә (әзбәр).	1 с.
3.	§ 3, сәһ. 10	Яй хатирәләри.	2 с.
4.	§ 5, сәһ. 11—12	Аслан вә ики өкүз.	2 с.
5.	§ 7, сәһ. 14	Гәһрәман гыз.	1 с.

№№ сәһ	§§-лар вә китабын сәһ	мөвзу	саат мигдары
6.	§ 13, сәһ. 20—21	Бөйүк Октябр сосиалист ингилабы.	1 с.
7.	§ 14, сәһ. 22	Москванын сааты (әзбәр).	1 с.

Грамматика материаллары (6 саат)

Дәрслик: Ә. Р. Маһмудов, «Азәрбайчан дилинин грамматикасы» (I һиссә. Фонетика вә морфолокия) рус мәктәбләринин V—VII синифләри үчүн[1]. Бакы 1954-чү ил.

1.	§ 1, сәһ. 4	Сәсләр вә һәрфләр.	1 с.
2.		Азәрбайчан әлифбасы вә һәрфләрин адлары.	1 с.
3.	§ 2, сәһ. 6—7	Саит вә самитләр. Саит сәсләр.	1 с.
4.		Азәрбайчан дилиндә олан саит сәсләр.	1 с.
5.	§ 3, сәһ. 9	Самит сәсләр.	2 с.
6.		**Язы ишләри**	
		а) Сәсли имла.	2 с.
		б) Ифадә.	1 с.
7.		Тәкрар.	1 с.

II рүб—14 саат.

Әдәби гираәт материаллары (7 саат).

1.	§ 11, сәһ. 18—19	Пайыз (әзбәр).	1 с.
2.	§ 15, сәһ. 23—24	Вәтән севкиси.	1 с.
3.	§ 18, сәһ. 27	Сулһ маһнысы (әзбәр).	1 с.
4.	§ 19, сәһ. 27—28	Олег Кошевой.	2 с.
5.	§ 20, сәһ. 29—30	Йолка байрамы.	1 с.
6.	§ 21, сәһ. 31	Шахта баба.	1 с.

Грамматика материаллары (4 саат)

1.	сәһ. 10—11	Азәрбайчан дилиндә олан спесифик самит сәсләр.	1 с.
2.	Сәһ. 6—12	Саит вә самит сәсләрин тәснифи үзрә чалышмалар.	2 с.
3.	§ 7, сәһ. 17	Я, Ю, Е һәрфләринин орфографиясы.	1 с.

[1] VIII синфин биринчи ярысында да бу китабдан истифадә эдилир.

сыра №№	§ §-лар вә китабын сәһ	мөвзу	саат миғдары
4.		Язы ишләри	
		а) Сәсли имла	1 с.
		б) Суаллара ҹаваб.	1 с.
5.		Тәкрар.	1 с.

VI синиф

Биринчи ярым ил—33 саат.

I рүб—19 саат

Әдәби гираәт материаллары (9 саат)

Дәрслик: И. Абдуллаев вә А. М. Әскәров, «Азәрбайҹан дили», рус мәктәбләринин 6-чы синфи үчүн, Бакы, 1954-ҹү ил.

1.	§ 2, сәһ. 4	Мәктәб.	1 с.
2.	§ 1, сәһ. 3	Ениден мәктәбә (әзбәр).	1 с.
3.	§ 3, сәһ. 4—5	Дәнизләр бирләшди.	2 с.
4.	§ 4, сәһ. 6	Көй-көл.	1 с.
5.	§ 15, сәһ. 18	Вера нәнә.	2 с.
6.	§ 16, сәһ. 19	Октябр байрамы (әзбәр).	1 с.
7.	§ 17, сәһ. 20	Владимир Илич Ленин (поэмадан бир парча).	1 с.

Грамматика материаллары (6 саат)

1.	§ 11, сәһ. 26	Сөзләрин гурулушча нөвләри.	1 с.
2.	сәһ. 27	Нитг һиссәләри һаггында үмуми мәлумат.	1 с.
3.	§ 12, сәһ. 28—30	Исим һаггында үмуми мәлумат.	1 с.
4.	§ 13, сәһ. 31—33	Исимләрин гурулушча нөвләри.	1 с.
5.	§ 14, сәһ. 33	Хүсуси вә үмуми исимләр.	
		Хүсуси исимләр.	1 с.
6.	сәһ. 34.	Үмуми исимләр.	1 с.
7.		Язы ишләри	
		а) Ифадә.	1 с.
		б) Имла.	2 с.
8.		Тәкрар.	1 с.

II рүб—14 саат

Әдәби гираәт материаллары (6 саат)

1.	§ 14, сәһ. 17	Аяз.	1 с.
2.	§ 13, сәһ. 16—17	Гочаг пионерләр.	1 с.

сыра №№	§ §-лар вә китабын сәһ.	мөвзу	саат миғдары
3.	§ 19, сәһ. 21—22	Сталинлә көрүш.	1 с.
4.	§ 20, сәһ. 22—23	Сәһбәт.	1 с.
5.	§ 33, сәһ. 35	Гыш (әзбәр).	1 с.
6.	§ 35, сәһ. 36	Тәзә ил (әзбәр).	1 с.

Грамматика материаллары (5 саат)

1.	§ 15, сәһ. 35—36	Тәк вә ҹәм исимләр.	1 с.
2.	§ 16, сәһ, 36—41	Исимләрин һалланмасы.	2 с.
3.	§ 17, сәһ. 41—45	Нисбәт шәкилчиләри.	2 с.
4.		Язы ишләри	
		а) Сәсли имла.	1 с.
		б) Ифадә.	1 с.
5.		Тәкрар	1 с.

VII синиф

Биринчи ярым ил—33 саат.

I рүб—19 саат

Әдәби гираәт материаллары (9 саат)

Дәрслик: А. Абдулаев, «Азәрбайҹан дили», рус еддииллик вә орта мәктәбинин 7-чи синфи үчүн, Бакы, 1954-ҹү ил.

1.	§ 1, сәһ. 3	Вәтәнимиз.	1 с.
2.	§ 2, сәһ. 4	Республикамыз.	1 с.
3.	§ 3, сәһ5.	Вәтәнимиз (әзбәр).	1 с.
4.	§ 5, сәһ. 6—7	Бакы нефт шәһәридир.	2 с.
5.	§ 8, сәһ. 9—10	Кәнддә һадисә.	1 с.
6.	§ 6, сәһ. 8—9	Көй-көл.	1 с.
7.	§ 26, сәһ. 42—44	Бөйүк Октябр сосиалист ингилабы.	2 с.

Грамматика материаллары (6 саат)

1.		VI синифдә кечилмиш грамматика бәһсинин үмуми тәкрары.	3 с.
2.	§ 31, сәһ. 73—75	Феил һаггында үмуми мәлумат.	1 с.
3.	§ 32, сәһ. 75—79	Феилин гурулушча нөвләри.	2 с.
4.		Язы ишләри	
		а) Сәсли имла.	2 с.
		б) Ифадә.	1 с.
5.		Тәкрар.	1 с.

сыра №№	§ §-лар вә китабын сәһ.	мөвзу	саат мигдары

II рүб (14 саат)
Әдәби гирәәт материаллары (6 саат).

1.	§ 10, сәһ. 15.	Сағлам гоча.	1 с.
2.	§ 13, сәһ. 20—21	Пайыз (әзбәр).	1 с.
3.	§ 12, сәһ. 18—19	Бәсти Бағырова.	1 с.
4.	§ 36, сәһ. 63—64	Гыш (әзбәр).	1 с.
5.	§ 32, сәһ. 52—54	Гочаг ушаглар.	2 с.

Грамматика материаллары (5 саат).

1.	§ 33, сәһ. 79—80	Мәсдәр.	2 с.
2.	§ 34, сәһ. 81	Феилин нөвләри.	3 с.
3.		**Язы ишләри** а) Сәсли имла. б) Ифадә.	 1 с. 1 с.
4.		Тәкрар.	1 с.

VIII синиф
Биринчи ярым ил—33 саат.
Биринчи рүб—19 саат
Әдәби гирәәт материаллары—9 саат

Дәрслик: М. Һачыев, «Гирәәт китабы», рус орта мәктәбинин 8-чи синфи үчүн, Бакы, 1954-чү ил.

1.	сәһ. 3	Халг әдәбийяты һаггында.	1 с.
2.	сәһ. 9	Короғлу.	1 с.
3.	сәһ. 10—11	Интигам.	1 с.
4.	сәһ. 14	Ашыг ярадычылығы.	1 с.
5.	сәһ. 14—15	Совет Конститусиясы (әзбәр).	1 с.
6.	сәһ. 15	Сулһүн кешийиндә (әзбәр).	1 с.
7.	сәһ. 16—17	Низами Кәнчәви.	1 с.
8.	сәһ. 17—18	Атанын оғула нәсиһәти (әзбәр).	1 с.
9.	сәһ. 18	Бәрдәнин тәрифи (әзбәр).	1 с.

Грамматика материаллары (6 саат)

1.		VII синифдә кечилмиш грамматика материалларынын тәкрары.	2 с.
2.	§ 49, сәһ. 124.	Зәрф. Зәрфләрин гурулушу.	1 с.

сыра №№	§ §-лар вә китабын сәһ.	мөвзу	саат мигдары
3.	§ 50, сәһ. 124—125	Зәрфләрин мәнача нөвләри. Тапшырыг 155.	1 с.
4.	§ 51, сәһ. 127	Зәрфләрин чүмләдә ролу.	1 с.
5.		Грамматик чалышмалар.	1 с.
6.		**Язы ишләри** а) Имла. б) Ифадә.	 2 с. 1 с.
7.		Тәкрар.	1 с.

II рүб—14 саат

Әдәби гирәәт материаллары (6 саат).

1.	сәһ. 19—20	Искәндәр вә чобан.	2 с.
2.	сәһ. 21	М. Фүзулинин һәяты һаггында мәлумат.	1 с.
3.	сәһ. 22	М. Фүзули, «Шикайәтнамә» әсәри.	1 с.
4.	сәһ. 24	М. П. Вагифин һәяты һаггында мәлумат.	1 с.
5.	сәһ. 25	М. П. Вагиф, «Байрам олду» (әзбәр).	1 с.

Грамматика материаллары (5 саат)

1.	§ 52, сәһ. 128	Гошмалар. Гошма һаггында үмуми мәлумат.	1 с.
2.	§ 53, сәһ. 129	Гошмаларын мәнача әсас нөвләри.	1 с.
3.	§ 54, сәһ. 131	Бағлайычы. Бағлайычы һаггында үмуми мәлумат.	1 с.
4.	§ 56, сәһ. 134	Нида.	1 с.
5.		Грамматик тәһлил.	1 с.
6.		**Язы ишләри** а) Имла. б) Ифадә.	 1 с. 1 с.
7.		Тәкрар.	1 с.

сыра №№	§§-лар вә китабын сәһ.	мөвзу	саат мигдары

IX синиф

Биринчи ярым ил—33 саат.

Биринчи рүб—19 саат.

Әдәби гираәт материаллары (9 саат)

Дәрслик: Г. Мәммәдов, «Гираәт китабы», рус орта мәктәбинин 9-чу синфи үчүн, Бакы, 1954-чү ил.

1.	сәһ. 3	М. Ә. Сабирин һәяты.	1 с.
2.	сәһ. 4—5	«Бәй вә әкинчи».	1 с.
3.	сәһ. 5	Яланчы чобан (әзбәр).	1 с.
4.	сәһ. 6	Чәлил Мәммәдгулузадәнин һәяты.	1 с.
5.	сәһ. 7	Гузу.	2 с.
6.	сәһ. 9	Әбдүррәһим бәй Һагвердиевин һәяты.	1 с.
7.	Сәһ. 10	«Сөһбәт».	1 с.
8.	Сәһ. 12	Аббас Сәһһәтин һәяты.	1 с.

Грамматика материаллары (6 саат)

Дәрслик: Ә. Р. Маһмудов, «Азәрбайчан дилинин грамматикасы» (II һиссә, синтаксис). Рус еддииллик вә орта мәктәбинин VIII—X синифләри үчүн, Бакы, 1954-чү ил.

1.		VIII синифдә кечилмиш грамматика материалларынын тәкрары.	2 с.
2.	Сәһ. 43	Садә чүмләнин нөвләри. Бүтөв мүхтәсәр чүмлә.	
3.		Бүтөв кениш чүмлә. Тапшырыг 32.	1 с.
4.	§ 12, сәһ. 45	Ярымчыг чүмлә. Тапшырыг 33.	1 с.
5.	§ 13, сәһ. 47	Шәхсли чүмлә.	1 с.
6	§ 14, сәһ. 48	Шәхсиз чүмлә. Тапшырыг 34.	1 с.
		Язы ишләри	
		а) Имла.	1 с.
		б) Ифадә.	1 с.
7.		Тәкрар.	1 с.

Икинчи рүб—14 саат.

Әдәби гираәт материаллары (6 саат)

1.	сәһ. 13	Әһмәдин гейрәти.	1 с.
2.	сәһ. 15	С. С. Ахундовун һәяты.	1 с.

сыра №№	§§-лар вә китабын сәһ.	мөвзу	саат мигдары
3.	сәһ. 16	«Ган булагы».	2 с.
4.	сәһ. 20	Сәмәд Вурғун, «Москва» (әзбәр).	1 с.
5.	сәһ. 23.	Сүлейман Рүстәм, «Москва үчүн» (әзбәр).	1 с.

Грамматика материаллары (5 саат)

1.	§ 15, сәһ. 48	Чүмләләрин һәмчинс үзвләри. Тапшырыг 35.	2 с.
2.	§ 16, сәһ. 49—50	Хәбәрин һәмчинс мүбтәдаларла узлашмасы. Тапшырыг 36.	2 с.
3.		Грамматик чалышмалар.	1 с.
4.		**Язы ишләри**	
		а) Имла.	1 с.
		б) Ифадә.	1 с.
5.		Тәкрар.	1 с.

X синиф

Биринчи ярым ил—33 саат

Биринчи рүб—19 саат

Әдәби гираәт материаллары (9 саат)

Дәрслик: М. Гулузадә, «Гираәт китабы», рус орта мәктәбинин 10-чу синфи үчүн, Бакы, 1954-чү ил.

1.	сәһ. 3	Мәммәд Сәид Ордубадинин һәяты.	1 с.
2.	сәһ. 4	«Хәрабат».	2 с.
3.	сәһ. 11	Чәфәр Чаббарлынын һәяты.	1 с.
4.	сәһ. 12	«Яшар». (Гыса мәзмун).	2 с.
5.	сәһ. 24	Сүлейман Рүстәмин һәяты.	1 с.
6.	сәһ. 27	«Бакы».	2 с.

Грамматика материаллары (6 саат)

1.		IX синифдә кечилмиш материалларын тәкрары.	1 с.
4.	§ 24, сәһ. 61	Мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мәлумат.	1 с.
3.	§ 25, сәһ. 62	Табесиз мүрәккәб чүмлә.	1 с.

сыра №№	§ §-лар вә китабын сәh.	мөвзу	саат мигдары
4.	§ 26, сәh. 62—63	Бағлайычылы табесиз мүрәккәб чүмләләр. Тапшырыг 46.	1 с.
5.		Бағлайычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләр.	1 с.
6.		Грамматик тәhлил.	1 с.
7.		**Язы ишләри**	
		а) Ифадә.	2 с.
		б) Имла.	1 с.
8.		Тәкрар.	1 с.

Икинчи рүб—14 саат

Әдәби гираәт материаллары (6 саат)

1.	сәh. 29	Сәмәд Вурғунун hәяты.	1 с.
2.	сәh. 31	«Муған» (поэмадан бир парча).	1 с.
3.	сәh. 32	«Москва».	1 с.
9.	сәh. 34	Мирзә Ибраhимовун hәяты.	1 с.
5.	сәh. 35—42	«Кәләчәк күн» (романын 23-чү фәслиндән бир парча).	2 с.

Грамматика материаллары (5 саат)

1.	§ 28, сәh. 64	Табесиз мүркәккәб чүмләләрдә дурғу ишарәләри. Тапшырыг 47. Табели мүрәккәб чүмләләр.	2 с.
2.	§ 29, сәh. 65—66	Будаг чүмләнин нөвләри.	1 с.
3.	§ 30, сәh. 66	Тамамлыг будаг чүмләси. Тапшырыг 48.	2 с.
4.		**Язы ишләри**	
		а) Имла.	1 с.
		б) Ифадә.	1 с.
5.		Тәкрар.	1 с.

МИР АББАС АСЛАНОВ.

V—VI СИНИФЛӘР ҮЧҮН ИФАДӘ МӘТНЛӘРИ*)

V СИНИФ

СӨhБӘТ[1].

Пакистан. Палчығдан дүзәлдилмиш бир дахма. Дахманын дамы күләшлә өртүлмүшдүр. Биз дахмая яхынлашдыг.

Дахма саhибинин ушаглары бизә чох марагла бахырдылар. Бу дахмада hеч кәс, hеч бир заман китаб көрмәмишдир. Бизим кәлишимиз бу ушаглара бир нағыл вә күчә оюнбазынын көстәрдийи бир оюн кими көрүнүрдү.

Мән дахманын дибинә кечиб, диварда бир шәкил көрдүм. Бура чох гаранлыг олдуғуна көрә шәкли сечмәк чәтин иди. Кибрит яндырдым. Дивара hансы бир гәзетдәнсә кәсилиб вурулмуш шәкил, Сталин йолдашын шәкли иди.

Бу чох гәрибә вә көзләнилмәз бир hал иди. Дахма саhибиндән сорушдум:

— Бу шәкли hарадан алмысан?

Пакистанлы гоча арамла деди:

— Бу, Сталинин шәклидир. Ону «Имруз» гәзетиндән кәсиб котүрмүшәм.

Кимин шәкли олдуғуну көрүрәм. Демәк, сән гәзет охуюрсан, савадлысан, әләми?

—Йох,—дейә о чаваб верди,—савадсызам. Мән гәзетләрдә языланлары охумағы бачармырам. О барәдә мәнә данышырлар. Анчаг Сталинин ким олдуғуну билир вә онунла данышырдым...

— Нечә данышырдын?

— hәятым лап ағыр кечәндә дейирдим: «Бизим нечә яшадығымызы көрүрсәнми? Инсан да бу чүр яшая биләрми?». О да чавб верирди ки: «Бир гәдәр көзләйин, яшайыш башга чүр олачаг!». Мән она дейирдим: «Мән буна инанырам!» Әкәр

---

* Әввәли кечән нөмрәдә.

[1]. Н. Тихоновун hиндистан хатирәләриндән.

инанмасайдым, бу ачыначаглы яшайышымла чохдан видалашардым. Анчаг мән инанырам...».

О, ушагларыны көстәрди:

— Бунлар башга чүр, тамамилә башга чүр яшаячаглар.

План

1. Пакистан.
2. Йохсул дахманын тәсвири.
3. Диварда шәкил.
4. Гочанын шәкиллә сөһбәти.
5. Гочанын кәләчәйә бәсләдийи инам.

ТАНЫШЛЫГ

Гафар дайы машына чатмышды ки, Поладла үз-үзә чыхды. Поладла кәнч бир оғлан вә мәдән һәмкарлар комитәсинин үзвү Зәрифә кәлирди. Оғланын башында гара драпдан кепка вә әйниндә әйни парчадан палто варды.

Полад салам вәрди:

— Уста, яхшы ки, сәни көрдүк.

О, янындакы оғланы устая көстәриб деди:

— Таныш олун, көмүр газмачысы Владимир Кремлйовдур. Бизә гонаг кәлмишдир. Москва янындакы көмүр шахтасында ишләйир. Сизинлә ярышмаг истәйир. Гафар дайы, сәһәрдән элә тәләсик сорушур: «Нә вахт мәни уста Гафарла таныш эдәчәксиниз?»

Гафар дайы шахтачынын әлини сыхыб күлдү вә деди:

— Хош кәлмишсиниз, сәфа кәтирмисиниз, әзиз йолдаш! Һәмишә элә сиз кәләсиниз. Көзүмүз үстә москвалыларын ери вар. О ки, галды ярышмаға, мән һәмишә һазырам.

Гафар дайы гонагларла будкая гайытмалы олду. Кәләнләрә диванда ер көстәриб, өзү дә отурду. Чубуғуну чыхарыб, тәнбәки долдурду вә ярыш шәртләрини мүзакирәйә башлады. Зәрифә сосиализм ярышы мүгавиләсини язды. Гоча нефт устасы илә кәнч көмүр газмачысы бир-биринин әлини бәрк-бәрк сыхыб, мүгавиләни тәсдиг этдиләр.

Гафар дайы сонра сөзә башлады:

— Йолдаш Кремлйов, мән беш мин метр дәринлийә гую газмаға башлайырам. Зарафат дейил. Баша дүшүрсүнүз бу нә дейән шейдир? Бакыдан Кешлә кәндинә гәдәр. Дүнянда һәлә белә шейи сораг верән йохдур.

Полад, Кремлйову буруға бахмаға дәвәт этди.

Кремлйов будканын габағында даяныб деди:

— Уста, мән дә ер алтында дағлары овуб тоза дөндәрирәм.

О, этрафа бахыб әлавә этди:

— Бурада һеч элә дағ йохдур. Инди мән кәләчәк илләрин һесабына көмүр чыхармаға сөз вермишәм. Элә билирәм ки, бу да зарафат дейил.

Онлар күлүшдүләр. Сонра гонаг сорушду:

Уста, августа кими гуюну газыб гуртарарсыныз?

— Тез гуртарарам,—дейә Гафар дайы она бахды вә архайын бир һалда башыны тәрпәтди,—элә билирәм ки, гую май айына нефт верәр!...

Өлкәмизин ики габагчыл адамы белә таныш олду.

План

1. Танышлыг.
2. Ярыш мүгавиләсинин бағланмасы.
3. Гафар дайынын дедикләри.
4. Кремлйовун чавабы.
5. Устанын вәди.

КӘНЧ МАТРОС

«Азәрбайчан» кәмиси дөрд саатдан артыг иди ки, лимана ян алыб дурмушду. Ачыг дәниздән бир-бирини говлая-говлая кәлән ләпәләр ону эһмалча йырғалайырды. Кәми тезликлә йола дүшәчәкди. Артыг сәрнишинләр көрпүнүн тахта дөшәмәсиндән таппылты илә кечәрәк кәмийә минирдиләр. Ушаглар кәмийә атылмыш энсиз пилләкәнә етишдиләр. Бурада дурмуш нөвбәтчи матрос әлини онлара узатды.

— Билетинизи көстәрин!

Сирач өзүнү габаға верди:

— Билетимиз йохдур. Мән капитаны көрәчәйәм.

— Элә исә көзлә... Бу саат кәләр,—дейә нөвбәтчи матрос сөзүнү гуртармышды ки, узагдан капитанын кәлдийини көрдү,—одур, кәлир.

Ушагларын дөрдү дә чеврилиб кәлән адама бахды.

Гара, узун пенчәйинин голларында зәрбафта олан һүндүр бойлу, чал сачлы, галын гашлы бир адам ағыр аддымларла кәлирди. О, лап яхынлашанда нөвбәтчи матрос деди:

— Йолдаш капитан! Бу оғланлар сизи көрмәк истәйирләр.

Хош, мүлайим сифәтли капитан көзләрини гыйыб, ушаглара бахды. Сирач тез ирәли чыхды вә голтуғундан икигат

бүкүлмүш бир кағыз чыхарыб, капитана узатды. Капитан кағызы тәләсик охуду. «Сирач Һүсейнов дәнизчилик мәктәбини әла мүвәффәгиййәтлә битирмишдир. О, «Азәрбайчан» кәмисинә матрос тәйин эдилир». Бунлары охуяндан сонра капитан гайғыкеш бир нәзәрлә оғлана бахды.

— Чох яхшы,—деди вә сонра Сирачын йолдашларыны көстәриб сорушду:

— Бәс бунлар кимдир?

Сирач утанан кими олду вә азча сыхыла-сыхыла деди:

— Йолдашларымдыр, мәни йола салмаға кәлибләр...

Сирач йолдашларынын әлини сыхыб онлардан айрылды. Ата кими ону гәбул эдән вә әзизләйән капитанын далынча кәмийә галхды.

Кәми артыг көрпүдән айрылырды. Сирач кәминин көйәртәсиндә даянмышды.

Йолдашлары кәнарда дуруб кәминин архасынча бахырдылар. Онлар кәнч матросу көрән кими әлләрини елләдиләр.

План

1. «Азәрбайчан» кәмиси лиманда даянмышды.
2. Сирачын нөвбәтчи матросла сөһбәти.
3. Капитан Сирачы гәбул эдир.
4. Достлар айрылырлар.

ИНТИЗАР

Чамаат карван йолунун кәнарында топлашмышды. Кәнчәдән кәләчәк файтонлары көзләйирдиләр. Һамы никаранды. Үч нәфәр кәнч бир тәрәфдә даяныб, ширин-ширин сөһбәт эдирди.

Бунлар Марлински, Абовян вә М. Ф. Ахундов иди. М. Ф. Ахундовун үзүндә бир һәйәчан һисс олунурду. Абовян деди:

— Нийә һәйәчанлысан, Фәтәли, нә олубдур? Кәләр дә... Адам һеч атасыны да белә һәйәчанла көзләмәз.

Фәтәлинин көзләри фәрәһдән парлады.

— Ахы сиз билсәниз ки, о, мәнә нечә яхшылыг этмишдир. О, мәнә атадан-анадан да әзиздир!

— Фәтәли, бир гәдәр кечмишдән даныш!

Марлински дә бу фикрә гошулду:

— Даныш, Фәтәли, даныш.

Фәтәли башыны галдырды вә өз кечмишиндән данышмаға башлады:

О заман мән ушаг идим. Яхшы хатырлайырам. Сәһәр тездән Ахунд Әләскәр сәфәрә чыхачагды. Шәһәрин адлы-санлы адамлары бизим эвә топланмышды. Һачы Әләскәр мәни дә өзү илә апарырды.

Кечәни нечә ятдығымы билмәдим. Сәһәр һамыдан тез дурмушдум. Ахунд эвдән чыхыб ата минди. Мәни дә яхшы бир ата миндирдиләр.

Биз Кәнчә йолуна чыхдыг... Кәнчәйә чатдыг. Ахунд Әләскәр бир нәфәр достунун эвинә дүшдү.

Сәһәр тездән мәни досту молла Һүсейнин янына апарды.

О күндән этибарән мән молла Һүсейндән дини элмләри өйрәнмәйә башладым. Яваш-яваш мәсчидин диварлары арасындакы һәята алышдым. Тәләбәләрлә достлашдым.

Бир күн молла Һүсейн мәни чағырды. Мәни Мирзә Шәфинин янына көндәрди. Мирзә Шәфи мәнә һүсн-хәтт өйрәтмәли иди.

Мирзә Шәфи о күндән мәнә һүсн-хәтт өйрәтмәйә башлады. Бир күн мәндән сорушду:

— Фәтәли, бу элмләри охумагдан мәгсәдин нәдир?

— Мәгсәдим, руһани олмагдыр,—дедим.

О, арамла башыны тәрпәтди вә деди:

— Демәк, сән дә риякар вә шарлатан олмаг истәйирсән?

Тәәччүб этдим... доғрусу бу сөзү эшитмәйимә инана билмәдим. О, мәним һейрәтләндийими көрүб, даһа да чиддиләшди вә деди:

— Фәтәли, һәятыны руһаниләрин ичәрисиндә пуч этмә! Өзүнә башга бир мәшғулиййәт ахтар!

Сонра о, мәнә элә шейләр данышды ки, өләнә гәдәр унутмарам.

Биз, артыг тәләбә вә мүәллим дейил, ики сирдаш олмушдуг. О, мәним көзүмдән гәфләт пәрдәсини галдырды. Мән онун көстәрдийи китаблары охумаға башладым. Айрыланда вәсиййәти бу олду:

— Фәтәли, кет, рус дилини өйрән! Дүнйәви элмләри өйрән! Халга көмәк эт, халгын көзүнү ач, ону чәһаләт юхусундан оятмаға чалыш!

Инди сәккиз илдир ки, биз көрүшмүрүк...

Карван йолунда тоз йүксәлди. Дөрдатлы арабалар сүрәтлә кәлиб, карвансаранын габағында даянды. Кәләнләрин ичәрисиндә Мирзә Шәфи Вазеһ дә варды.

Мүәллим илә тәләбә ата-оғул кими гучаглашыб өпүшдүләр...

Мирзә Шәфинин севинчдән көзләри яшарды. О, сәккиз ил бундан әввәл моллалыға һазырлашан 20 яшында Фәтәлини инди мәдәни бир зиялы кими көрдүкдә, фәрәһиндән ерә көйә сығмырды.

Мирзә Фәтәли мүәллимини йолдашларына тәгдим этди.

— Будур, сизә данышдығым фазил инсан!

Таныш олдулар. Абовян илә Марлински бир файтона, Мирзә Фәтәли илә Мирзә Шәфи башга файтона отурдулар. Тифлисин әйри, дар күчәләри илә Шейтанбазарына сары, Мирзә Фәтәлинин эвинә тәрәф йола дүшдүләр.

План

1. Үч дост.
2. Мирзә Фәтәлинин ушаглығы.
3. Мүәллим вә шакирд.
4. Ени танышлар.

ЧОВҒУН

Мән хидмәтә тәйин олундуғум ерә яхынлашырдым. Әтрафымда дәрәли-тәпәли гәмли сәһралар узаныб кедирди. Һәр ер гарла өртүлү иди. Күнәш батырды. Араба дар бир йолла, даһа доғрусу, кәндли киршәләринин салдығы излә кедирди. Бирдән арабачы әтрафа бойланмаға башлады. Нәһайәт, папағыны чыхарыб мәнә тәрәф дөндү вә деди:

— Аға, бәлкә буюрасыныз гайыдаг?

— Нә үчүн?

— Һавая этибар йохдур. Яваш-яваш күләк галхыр; көрмүрсәнми, гары нечә совурур?

— Нә олар ки!

— Ора бир фикир верирсәнми? (Арабачы гырманчла шәрг тәрәфи көстәрди).

— Ағ сәһрадан вә ачыг көйдән башга мән һеч бир шей көрмүрәм.

— Одур, одур бах! О булуду көрүрсән?

Доғрудан да, көйүн әтәйиндә ағ бир булуд көрдүм. Әввәлчә мән ону тәпә зәнн этмишдим. Арабачы мәни баша салды ки, о булуд човғун әламәтидир.

Мән бураларын човғуну һаггында эшитмишдим. Белә човғунларда йолчуларын, арабаларын гар алтында галдығыны билирдим. Савелич дә арабачынын фикринә шәрик олараг гайытмағы мәсләһәт көрүрдү. Лакин күләк мәнә күчлү көрүнмәди. Вахтында ирәлидәки стансияя чатачағымыза үмид эдирдим. Она көрә сүрәтлә сүрмәк әмрини вердим.

Арабачы сүрәтлә сүрмәйә башлады. О, тез-тез шәргә тәрәф бахырды. Атлар һәвәслә чапырдылар. Амма күләк саатбасаат гүввәтләнирди. Булуд бөйүйүб яйылыр, ағыр-ағыр галхыб көй үзүнү тутурду. Нарын гар яғмаға башлады, сонра исә гушбашы гар кәлди. Күләк выйылдады, човғун башлады. Бир ан ичәрисиндә гаралмыш көй илә гарлы чөлләр бир-биринә гарышды.. Һәр шей көздән итди. Арабачы бағырды:

—Бах, аға, яхшы ердә күнү ахшамладыг. Човғун башлады!

Мән арабадан бойландым. Әтраф гаранлыг иди. Күләк гары көйә совурурду. Күләк элә гудуз бир сәслә выйылдайырды ки, элә бил чанлы бир мәхлуг фәряд эдирди. Атлар аддым-аддым кедирди. Бир аз сонра исә даяндылар.

Мән сәбрсизликлә арабачыдан сорушдум:

— Нийә даяндын, нә үчүн кетмирсән?

Арабачы гозладан ашағы энәрәк:

— Нә чүр кедим, ахы?—деди, һеч һара кәлиб чыхдығымызы билмирәм. Һәр тәрәф гаранлыг, йол да йохдур.

Мән ону данламаға башларкән Савелич она һавадар чыхараг ачыглы деди:

— Сән, ахы, нийә сөзә бахмадын? Карвансарая гайытсайдыг чай ичәрдик, сабаһа гәдәр орада кечәләрдик, човғун ятандан сонра енә йолумуза давам эдәрдик. Ахы һарая тәләсирик? Тоя кетмирик ки?

Савелич һаглы иди. Чарә йох иди. Гар шиддәтлә яғырды. Арабанын янында гар тәпәси учалырды. Атлар башларыны саллайыб дурмушдулар вә һәрдәнбир диксинирдиләр. Арабачы әтрафы долашыр, бикарчылыгдан гошгу шейләрини дүзәлдирди. Савелич дейинирди. Мән исә бир мәскән вә я йол нишанәси көрмәк үмидилә әтрафы көздән кечирирдим. Човғунун совурдуғу гар тозанағындан башга бир шей сечә билмирдим...

План

1. Йолда.
2. Арабачы илә сөһбәт.
3. Човғун әламәти.
4. Човғун башлады.
5. Атлар даяндылар.
6. Гар тозанағындан һеч шейи сечмәк олмады.

ВАНКА

Ванка Жуковун доггуз яшы варды. Үч ай иди ки, ону чәкмәчи Аляхинә шакирдлийә вермишдиләр. Байрам кечәси иди. Ванканын көзләринә юху кетмирди. Ағалар вә уста көмәкчиләри килсәйә ибадәтә кетмишдиләр. Ванка тәк галдығы үчүн ағанын шкафындан мүрәккәб габы вә учуну пас басмыш бир гәләм чыхартды. Гаршысына бир вәрәг әзилмиш кағыз парчасы сәриб язмаға башлады. Горха-горха бир нечә дәфә гапыя, пәнчәрәйә тәрәф бахды. Ванка кағызы масанын үзәринә сәрмиш, өзү исә дизи үстә отурмушду.

Ванка язырды: «Әзиз бабам, Константин Макарыч! Мән сәнә мәктуб язырам. Сизи байрам мүнасибәтилә тәбрик эдирәм. Мәним нә атам, нә дә аначығазым вардыр; анчаг бир сән галмысан».

Ванка көзләрини гаранлыг пенчәрәйә чевирди. Зәиф шам ишығыны әкс этдирән шүшәдә бабасы Константин Макарычын сурәтини тәсәввүрүндә чанландырды.

Константин Макарыч дирибаш вә чалышган, күләр үзлү, алтмыш яшында бир гоча иди. О, Живарйов ағаларын янында хидмәтчи иди. Күндүзләр мәтбәхдә чалышыр, кечәләр исә кәзәтчилик эдирди...

Ванка бир аһ чәкди. Енә гәләмини мүрәккәбә батырараг, язмаға давам этди:

«Дүнән мәни енә дөйдүләр. Аға сачымдан чәкәрәк мәни һәйәтә сүрүдү вә гайышла дөйдү. Тәгсирим бу олмушду ки, онларын көрпәләрини бешикдә йырғаладығым заман, йоргунлугдан юхуламышам... Уста көмәкчиләри дә мәни чох инчидирләр. Ағанын эвиндән хияр оғурламаға мәчбур эдирләр, аға да мәни дөйүр.

Емәйә һеч нә йохдур; сәһәрләр чөрәк верирләр, наһара сыйыг хөрәк, ахшам енә яван чөрәк.

Чай вә шорба көрмүрүк. Әзиз бабам, рәһмин кәлсин, мәни бурадан өз кәндимизә апар. Мәни бурадан апар, йохса өләрәм».

Ванка додағыны бүздү. Чиркли әли илә көзләрини силди вә һычгырды. Сонра енә язысына давам этди.

«Меһрибан бабачығым, артыг мәним өлмәкдән башга һеч бир чарәм галмамышдыр. Истәйирдим ки, пияда кәндә гачым. Анчаг чәкмәм йохдур, шахтадан горхурам.

Амма Москва бөйүк шәһәрдир. Эвләрин һамысы ағаларындыр. Бурада чохлу ат вар, гоюн исә йохдур. Дуканларда ағалар үчүн чохлу шейләр вар...

Бабачан, ағаларын эвиндә йолка бәзәйән вахт, бәзи шейдән көтүрүб, мәним үчүн яшыл сандыгчада кизләт»

Ванка бир аһ чәкәрәк енә көзүнү пенчәрәйә тикди. Бабасы илә һәмишә мешәйә одун ярмаға кетдийини хатырлады. Анасы Пелакея ядына дүшдү. Көзләри яшарды...

Пелакея ағаларын эвиндә гуллугчу иди. Бикар вахтлар оғлуна охумаг, язмаг, йүзә кими саймаг өйрәдирди.

Пелакея өлдү. Ванка етим галды. Ванканы бабасынын янына, эв гуллугчуларына мәхсус мәтбәхә өтүрдүләр. Орадан да Москвая, чәкмәчи Аляхинин янына шакирд көндәрдиләр...

Ванка язырды:

«Әзиз бабам, мән бәдбәхт етимә языгын кәлсин. Мәни һей көтәкләйирләр, емәйә дә һәсрәтәм. Кечә-күндүз ағлайырам. Бир дәфә ағам әлиндәки гәлиб илә башымдан элә вурду ки, ерә йыхылдым вә күч-бәла илә өзүмә кәлдим...

Сәнин нәвән—Ванка Жуков, Әзиз бабам, кәл!».

Ванка язылмыш вәрәги дөрд гат бүкдү вә зәрфә гойду. Үстүнә бабасынын үнваныны язды. Она мәктуб язмаға һеч кәс мане олмамышды. Бу ишдән шад олмуш кими папағыны башына басды. Ванка гача-гача почт гутусуна кәлди вә мәктубуну гутуя салды...

Ширин үмидләр лайласы илә юхулаян Ванка, бир саатдан сонра артыг бәрк ятмышды. Юхусунда соба көрүрдү. Бабасы соба үстүндә отурмуш вә онун мәктубуну ашбаз арвадлара охуюр...

План

1. Ванка Жуков кимин янында ишләйирди?
2. Ағасы вә усталар онунла нечә рәфтәр эдирдиләр?
3. О бабасына яздығы мәктубда нә дейирди?
2. О нә үчүн кәндләринә гайытмаг истәйирди?
5. Ағасы Ванканы нә үчүн дөйүрдү?
6. Ингилабдан әввәл ушаглар нечә яшайырдылар?

##ҺИЙЛӘКӘР КЕЧИ

Күнләрин бир күнүндә, эл дағдан кәләндә бир кечи, бир дана, бир гоюн отламаға мәшғул олуб, көчдән кери галды. Бир вахт башларыны галдырыб көрдүләр ки, эл чохдан көчүб кедиб.

Дана деди:

— Кечи гардаш, бизи бурада гурд саламат гоймаячаг

Кечи деди:

— Кедәк, бир дахма тапаг, орада яшаяг.

Дана бир айы дәриси, кечи бир гурд дәриси, гоюн да бир түлкү дәриси тапыб бүрүндүләр, дахма ахтармаға кетдиләр. Хейли кәзәндән сонра бир дахма тапдылар. Севиниб ичәри кирдиләр. Бир дә нә кәрдүләр. Кәрдүләр ки, дахмада бир айы, бир гурд, бир дә түлкү вар. Нә кери дөнүб чыха билдиләр, нә дә данышa билдиләр. Бир-биринин үзүнә баха-баха галдылар. Ахырда айы йолдашларына деди:

— Бир дана емишдим, бири дә өз аяғы илә кәлди.

Сонра гурд деди:

— Мән бир кечи емишдим, бирини дә бурада тапдым.

Бундан сонра түлкү деди:

— Мән дә бир гоюн емишдим, бири дә аяғы илә кәлди.

Бу сөзләри эшидән кечи өз йолдашларына деди:

— Бир гурд емишәм, дәрисинә дә бүрүнмүшәм, биринә дә инди раст кәлмишәм.

Дана башлады:

— Бир айы емишәм, дәрисинә дә бүрүнмүшәм, бирини дә инди ейәрәм.

Гоюн деди:

— Бир түлкү емишәм, дәрисинә дә бүрүнмүшәм, бирини дә бурада тапдым.

Бу сөзү эшидән кими түлкү көтүрүлдү. Онун далынча гурд гачды. Айы да онлара бахыб сүрүшдү.

Бунлар гачандан сонра кечи йолдашларына деди:

— Инди кәлин биз дә гачаг, айры бир ердә кизләнәк. Чүнки айы, түлкү, гурд фикирләшәчәк, дедикләримизин ялан олдуғуну баша дүшәчәк, енә гайыдыб, бизи емәйә кәләчәкләр.

Онлар да гачдылар. Бир аз кетдикдән сонра габагларына бир гая чыхды. Кечинин көмәйи илә үчү дә гаяя дырмашды.

Айы, гурд, бир дә түлкү бир аз кедәндән сонра фикирләшдиләр ки, дана айыны, кечи гурду, гоюн да түлкүнү ейә билмәз. Кери гайытдылар. Кәлиб дананы, кечини, гоюну гойдуглары ердә тапмадылар. Ахтардылар, онларын бир гаяда кизләндикләрини кәрдүләр.

Айы ашағыдан юхары көзләрини бәрәлдәндә дана өзүнү итирди, аяғы долашыб, таппылты илә ашағы дүшдү. Буну көрәндә кечи бағырды:

— Дана гардаш, сән айыны бәрк тут, гачмасын, биз дә кәлиб, гурдла түлкүнү тутарыг.

Бу сөзү эшидәндә түлкү гачды, онун далынча гурд, гурдун далынча айы көтүрүлдү. Бундан сонра, кечи илә гоюн да гаядан дүшдү. Һәр үчү кәлиб көчә чатды.

VI СИНИФ

АГИЛ

Яйын исти күнләриндән бири иди. Агил мәктәбдән гайыдыб, чантасыны пенчәрәйә гойду. Әлиндә шүшә парчасы һәйәтә гачды. Анасындан кибрит алыб, бөйүк тут ағачынын алтында күләш яндырмаға башлады.

Агилин бабасы Мурад киши көлкәдә отурмушду. О, ағачлары бөчәкләрдән тәмизләйирди. Мурад киши Агилә бахырды:

—Нә әләйирсән, бала, янғын саларсан.

— Йох, баба, шүшәйә һис верирәм.

—Нәйинә лазымдыр?

—Һисли шүшә илә күнә бахачағам. Күн тутулачаг!

Агилин сөзләри Мурад кишийә гәрибә кәлди. Она көрә гәрибә кәлди ки, Мурад киши белә шейләрә әввәлдән инанмазды. Һәр кәс она десәйди ки, филан заман Күнәш, я Ай тутулачаг, ағыр чаваб верәрди:

—Сән нә билирсән, көйдән кәлмисән?

Инди, белә сөһбәти өз нәвәсиндән, дизи үстүндә әзизләйиб бөйүтдүйү ушагдан эшитмәк Мурад киши үчүн көзләнилмәз иди. Агил шүшәсини һазырлаяндан сонра чай ичмәйә отурмушду ки, Мурад киши яхына кәлиб деди:

—Бала, бунлара әл атмағы сәнә ким өйрәдир? Белә ишләрә әбәс ерә баш гошурсан, оғул! Сән ушагсан, башыны сал ашағы, дәрсини оху. Адама чох сөз дейәрләр, гулаг асма!...

Онун сабаһысы Мурад киши адамларын дамлара, ағач башына чыхыб көйә бахдығыны көрәндә тәәччүб әләди, нәвәсини чағырды:

—Оғул, сәнә ким деди ки, күн тутулачаг?

—Мүәллимимиз! Гәзетдә дә язылыб. Мүәллим өйрәтди ки, һисли шүшә илә бахын! Баба, инанмырсан, кәл бах! Күнорта, саат бирин ярысында Күнәшин ярысы тутулачаг.

Мурад киши һисли шүшәнин бирини Агилдән алыб, күн алтына чыхды. Агил бабасыны көйә бахан көрүб севинди вә деди:

—Баба, бах, бу саат тутулачаг!

Мурад киши шүшәни көзүнә апарды. Бир нечә санийә бахмышды ки, Агилин сәсини эшитди.

—Башланды!

Мурад киши Күнәшин гаралыб кичилдийини ашкар көрәндә, нә исә бир удгунду, бүтүн вүчуду илә дикәлди. Инанмадығы һейрәтли һадисә Мурад кишини яман алмышды.

Күнәш кет-кедә сағдан башлаяраг гаралыр, ал рәнкини итирирди. Бир аз да кечди... Элә бил онун ярысыны кәсиб атдылар, галан һиссә Ай парчасына охшады. Мурад киши бир аз көзүнү айырыб, ерә бахды; ярпаглары рәнксиз, көлкәләри гарышыг, ерләри зәфәран рәнкинә бүрүнмүш көрдү. Тәкрар шүшәни көзүнә апарды. Бир Күнәшә бахды, бир нәвәсинә. Бир нәвәсинә бахды, бир көйә.

—Ә, күнүн тутулачағыны сән һарадан билирдин?

—Мүәллим демишди.

Мурад киши һейрәтиндән сәссизчә даяныб, нәвәсинин севинчдән ишыгланан үзүнә бахырды. О инди Күнәши дә көйүдә унутмушду. Янында даянан мәктәбли ушаг онун көзүндә каинат гәдәр бөйүмүшдү.

Мурад кишинин симасы яз сәмасы кими ачылды. О, нәвәсини узун голлары арасына алыб, юхары галдырды, үзүндән-көзүндән ширин-ширин өпдү.

ПОЧТАЛЙОН

Закир он беш яшлы, кирдәсифәт, гыврым сачлы бир оғлан иди. Баллы кәндиндә Закири танымаян йох иди. Онун бәзәкли велосипединин зәнк сәсләри кәндин бүтүн евләриндә, һәйәтләриндә эшидиләрди. Закир колхозчулары ени хәбәр, тәзә мәлуматла таныш эдәрди.

Закир Баллы кәндинин почталйону иди. Кәнд хорузлары банлаяраг сәһәрин ачылмасыны хәбәр верәндә, о, чәлд ериндән галхыр, анасыны оятмамаг үчүн эһтиятла коридора кирирди. О, велосипеди байыра чыхарыб, чәлд бир һәрәкәтлә онун үстүнә атылыр вә район мәркәзинә кедирди...

Баллы кәндиндән район мәркәзинә йол дөрд километрә гәдәр оларды. Бу раһат йол һәр ики тәрәфдән ири көвдәли тут вә гоз ағачлары илә эһатә олунмушду. Закир бу йола чыхан кими өз шән маһнысыны охумаға башларды. Район рабитә шөбәсинә чатан кими почталйон коридорун башында гоюлмуш ири шкафа яхынлашарды. Сары зәнчирли ачарыны чыхарыб, шкафын Баллы кәндинә мәхсус көзүнү ачарды. Орадакы журнал, гәзет вә мәктублары сәлигә илә гара мешин чантасына йығыб, кәндә дөнәрди. Бу заман онун гәлби кәндә тез чатмаг һәсрәти илә чырпынар, велосипедин сүрәтини даһа да артырарды.

Колхозчулар ишә чыхмаға һазырлашанда, Закир һәр кәсин гәзет вә журналыны тез өзүнә чатдырарды. Сонра онун велосипединин зәнк сәсләри мәдәниййәт еви, кәнд гираәтханасы, мәктәб вә башга ерләрдән эшидиләрди.

Баллы кәнди өз зирәк почталйонуну севир, она сонсуз гайғы бәсләйирди. Бир әлиндә иш аләтләри, о бири әлиндә ени гәзетләр олан колхозчуларын ишә йолландыгларыны көрәндә, почталйонун өз садә пешәсинә рәғбәти гат-гат артарды. Бундан да көзәл хидмәт, бундан да хош сәадәт олармы?!

Закир вахтынын галаныны дәрсләрини һазырламаға сәрф эдәрди. О, Баллы кәндиндәки колхозчу кәнчләр мәктәбиндә охуюрду.

БРИГАДАНЫН БАЙРАМЫ

Дүшәркәнин лап ортасындакы гоча чинар көйләрә баш галдырмышды. Ағачын көлкәсиндә бөйүк бир мәчлис гурулмушду. Бригада байрам эдирди.

Наһар фасиләси иди. Колхозчулар яваш-яваш чинарын көлкәсинә топлашырдылар. Яшлы колхозчулар бәзән бригадирә сөз атырдылар:

—Бу нәдир, а бригадир, йохса чаванларын тоюдур?

—Тәкчә чаванларын йох, әзизим, бригаданын тоюдур. Әһд эләмишәм, планы 200 фаиз еринә етирәндә элә бурада даһа бөйүк бир шәнлик дүзәлдәчәйәм...

Артыг һамы кәлмишди. Бригадир, меһрибан бир эв саһибчи кими гонаглара гуллуг эдирди. Тез-тез онун сәси эшидилирди:

— Фирузә, сән манга үзвләринлә бир тәрәфдә отур. Физзәнин дәстәси илә үзбәүз әйләшин. Әнтигәнин мангасы исә юхары баша кечсин.

Сүфрәйә хөрәк дүзән Зүлейха хала да дилини динч гоймады:

—Енә бу гызларын башына нә яман доланырсан?

—Бунлар мәним бригадамын күлүдүр, ай Зүлейха хала. Онларын бармаглары гызылланасыдыр. Һеч билирсиниз нә көзәл ишләйирләр. Од парчасыдырлар. Һәрәси күндә 150—200 килограм памбыг йығыр.

О, сәсини бир гәдәр алчалтды:

— Зүлейха хала, бир хаһишим вар. Бизим гызлара хөрәйин лап яғлы ериндән чәк.

Орталыға күлүшмә дүшдү. Гызлар утандыгларындан башларыны ашағы салдылар...

Күнәш күнорта ериндән әйилирди. Сәрин күләк әсирди. Чинар ағачынын энли ярпаглары фасиләсиз пычылдашдырды. Сүфрәйә отуранлар ширин-ширин сөһбәт эдирдиләр.

Кәнд йолунда бир машын көрүндү. Бу машын аз кечмәди ки, памбыгларын арасындан кечәрәк, чинар ағачына яхынлаш-

ды. Колхоз сәдри машындан дүшдү вә колхозчуларла көрүшдү.

Гызлар сәдри арая алдылар. Ону өз сүфрәләринә дәвәт етдиләр. Колхозун партия тәшкилатчысы да сәдрлә бәрабәр кәлмишди. О, зәр сачаглары гызыл кими парылдаян Гырмызы байрағы бригадирә тәгдим етди вә күлә-күлә деди:

—Колхозумузун кечичи байрағыны сизә тәгдим едирәм. Амма архайын олмайын һа! О бири бригадалар да бу байрағa көз дикибләр. Көзләйин, әлдән верәрсиниз.

—Архайын ола биләрсиниз. Биз ону һеч кәсә вермәрик.

Бригадир байрағы чинар ағачынын уча бир еринә санчды. Байрағын гызыл һәрфләри вә зәрли сачаглары күнәш шуалары алтында парылдайырды.

Һәмин күн байрам едән бригаданын тарласындан бир нечә йүк машыны памбыг мәнтәгәсинә йола дүшдү. Габагдакы машынын үстүндә Гырмызы байраг далғаланырды.

Бригада пландан әлавә йығдығы памбығы тәһвил верирди.

ДИВАР ГӘЗЕТИ

Ахыр заманлар мән евдә мәсәлә һәлл етмирдим, ушаглардан көчүрүрдүм. Өзлүйүмдә белә дүшүнүрдүм: «Нийә мән бу мәсәләнин үстүндә башымы сындырым, ахы?!.. Онсуз да баша дүшмүрәм. Яхшысы будур ки, үзүнү көчүрәрәм, гуртарыб кедәр; һәм тез олар, һәм дә асан».

Дәстә шурамызын сәдри Айдын исә мәни мәзәммәт едиб дейирди:

—Сән һәмишә башгаларындан көчүрүрсән. Белә олса, мәсәлә һәлл етмәйи һеч бир заман өйрәнә билмәйәчәксән.

Мән она чаваб верирдим:

—Мәнә һеч лазым да дейил. Һесаба мәним габилиййәтим йохдур. Бәлкә елә һесабсыз да бир тәһәр кечиндим.

Ев тапшырыгларынын үзүнү көчүрмәк, әлбәттә, асан иди. Анчаг синифдә мүәллим язы тахтасына чағыранда үмид тәкчә ердән дейиләнләрә галырды. Ушаглар да сағ олсунлар ки, һеч олмазса дейирдиләр. Ялныз Дөнмәз ердән демә илә мүбаризә апарырды. Нә өзү дейир, нә дә башгаларыны пычылдамаға гоюрду.

Күнләрин бириндә дивар гәзетиндә мәним карикатурам чыхды. Елә чәкмишдиләр ки, куя мән язы тахтасынын янында дуруб мәсәлә һәлл едирәм, гулагларым исә узун-узун узаныбдыр. Шәкилин алтында бир шеир дә язылмышды.

Мән бәрк һирсләндим. Гәзетин рәсмләрини чәкән Закирин яхасындан япышдым:

—Бу саат бу карикатураны чыхарт. Йохса, пис олар!

О деди:

—Мәним чыхармаға ихтиярым йохдур. Мән ялныз рәссамам. Дейибләр, мән дә чәкмишәм. Чыхармаг исә мәним ишим дейил!

—Бәс кимин ишидир?

—Бу редакторун ишидир. Бизим һамымыза көстәриш верән одур.

Дөнмәзин үстүнә һүчум елә дим:

—Демәли, бу сәнин ишиндир? Бәс, нә үчүн өз карикатураны чәкмирсән, елә көзүн мәни көрүр?!

Дөнмәз сакит-сакит деди:

—Бәлкә елә билирсән ки, мән һәр кими кефим истәсә гәзетә вура биләрәм? Редаксия һейәти вар. Һамымыз бирликдә гәт едирик. Ердән пычылдама илә мүбаризә етмәк лазымдыр. Биз дәстә шурасында да гәрара алмышыг ки, бир даһа ердән пычылдама олмасын.

Бу сөзләр башыма батмады. Мән енә чығырдым:

—Яхшысы будур ки, карикатураны чыхарын. Йохса гәзети чырачағам.

—Гәзети чыра билмәзсән,—дейә, Дөнмәз чидди етираз етди, —дүзкүн языблар. Екәр сәнин һаггында бөһтан язылсайды, сәнә гәзети чырмаға ихтиярын олмазды. Кәрәк дүзәлиш язылсын. Яхшысы будур ки, сән өзүн бир мәгалә яз. Яз ки, яхшы охуячагсан, мәсәләләри өзүн һәлл едәчәксән. Ердән дейиләнләрә еһтияҹын олмаячагдыр. Сәнин мәгаләни дивар гәзетиндә бурахарыг, карикатураны да чыхарарыг.

Ушаглар карикатурая бахыб һәзз алыр вә күлүшүрдүләр. Мән отуруб, мәгалә яздым. Бу мәгаләдә яхшы охуячағымы, ердән дейиләнләрә үмид бағламаячағымы вәд етдим.

Ики күндән сонра карикатураны чыхардылар. Тәзә гәзети асдылар. Мәним мәгаләм ән көркәмли ердә язылмышды. Мән чох севиндим. Доғрудан да, яхшы охумаг арзусу бүтүн ирадәмә һаким олду.

АЗАДЫН АРЗУСУ

Азад көзләринә дүшән күнәш ишығындан оянды. Артыг сәһәр иди. О, ятағындан галхды, кейинди, әл-үзүн юду, кәлиб

пенҹәрәнин габағында даянды. Күнәш йүксәлдикҹә шәһәр ҹанланыр, радиолар сәс-сәсә вериб охуюрдулар. Бу күн майын икиси иди. Адамлар дәстә-дәстә шәһәр әтрафына, бағлара, паркларa кәзмәйә кедирдиләр.

Нәһайәт, вахт чатды. Азад һазырладығы модели көтүрәрәк, ата вә анасы илә бирликдә күчәйә чыхды. Онлар «Победа» машынына миндиләр. Машын энли асфалт күчәләрдән кечиб, шәһәр кәнарына үз гойду. Һәр тәрәфдә гырмызы байраглар далғаланырды.

Машын даянды. Азадкил дүшүб, гаршыдакы издиһама сары йөнәлдиләр. Адам чох иди. Өз моделләри илә ярыша кәләнләр айрыча даянмышдылар. Азад ата-анасындан айрылыб, онларын янына кетди.

Авиомедлчиләрин ярышы башланды. Һәр кәс өз моделини әлиндә һазыр тутуб даянмышды. Азад габаға әйилмишди. О, элә бил өзү дә модели илә бирликдә учачагды. Онун үрәйи чырпынырды. Азад сәбрсизликлә ишарәни көзләйирди.

Нәһайәт, ишарә верилди. Моделләр нөвбә илә көйә галхды. Азадын нөвбәси етишди. О, модели тутан әлини бошалтды. Модел онун бармаглары арасындан гопуб юхары галхды вә бир нечә дәгигәдән сонра тамам кичилди. Азад көзләрини гырпмадан, һәйәҹанла онун учушуну сейр эдирди. Модел көй үзүндә, издиһамын башы үзәриндә учур, дөврә вурур, сүзүрдү. Адамларын көзләри она зилләнмишди. Дәгигәләр бир-биринин ардынча өтүрдү. Азад вахтын нечә кечдийини һисс этмирди. Она элә кәлирди ки, модел чох уча билмәйәҹәк, 2—3 дәгигәдән сонра ерә дүшәҹәк. Бир ара модел сағ ганады үстә әйилди. Азадын үрәйи гопду. Ахы, кечән ил дә белә олмушду. Модел әввәлҹә бөйрү үстә әйилмиш, сонра даяна билмәйиб ерә дүшмүшдү.

Йох, инди белә олмады. Модел енидән өзүнү дүзәлтди, енә учду. Азад дәриндән нәфәс алды. Элә бу заман алгыш сәсләри дүзә яйылды. Азад башыны дөндәрди вә һейрәтлә әтрафына бахды. Һамы әл чалырды. Атасы күлә-күлә узагдан она нә исә дейирди. Бу заман йолдашы Гүдрәт Азада яхынлашыб, онун әлләрини сыхды вә деди.

—Азад, тәбрик эдирәм. Моделин лап гиямәт әләди.

БАРАМАЧЫЛЫГ ЭВИНДӘ

Кечә иди. Кәнд ятмышды. Ялныз колхоз идарәсинин вә барамачылыг эвинин пәнҹәрәләриндән ишыг сүзүлүрдү.

«Гәләбә» колхозунун сәдри Мухтар Заһидов атын үстүндә йырғалана-йырғалана эвә гайыдырды. Чынгыллы дағ тәрәфиндән сәрин меһ әсирди. Йорулмуш атлы мәстэдиҹи һавада истәр-истәмәз мүркүлләйирди. Яхындан эшидилән балта сәси вә мишар ҹинкилтиси ону айылтды.

Барамачылыг эвинин габағындакы гоча чинарын алтында нә исә эдирдиләр. Адәтән, колхозун бүтүн ишләриндән хәбәр тутмамыш раһатлыг тапа билмәйән сәдр дүшүндү: «Кечәнин бу вахтында бурада дүлкәрлик эдән ким олсун?»

Әнвәр чинарын алтында узун бир тири йонурду. Гызлар да чардағын алтында, электрик лампасынын айдын ишығында нә исә кәсир, мишарлайыр вә рәндәләйирдиләр. Онларын башы ишә элә гарышмышды ки, сәдрин яхынлашдығындан да хәбәр тутмадылар.

—Бу нә дүлкәрликдир ачырсан э ?—дейә, сәдр Әнвәрдән сорушду.

Балта таггылтысы вә мишар ҹинкилтиси о дәгигә кәсилди. Әнвәр:

—Гызлара көмәк эдирәм. Бу кечә кәрәк барамачылыг эвини тәмир эдиб гуртараг—деди вә алнынын тәрини силди.

Сәдр гызлара бахды. Онлардан бири стол үстүнә бәркидилмиш шам тахтасыны рәндәләйирди. Рәндә гызын сөзүнә бахмыр, тахтанын үстүндә саға-сола бурулурду. Заһидов кәһәрин белиндән ерә энди:

— Ай гыз, белә дә рәндәләмәк олар?—дейә рәндәни онун әлиндән алды вә тахтаны мәһарәтлә һамарламаға башлады.

Тахтанын назик сыйрымлары рәндәнин үст көзүндән чыхараг, сохулчан кими гыврылыр, сычрайыб аяг алтына сәпәләнирди.

— Көрүрсән, бах белә... көрүрсәнми?—дейә Заһидов һәрдән бир гызы баша салырды.

Сәдр тез бир тахтаны тәмизләйиб яна туллады:

— О бирисини вер!

Гыз э'тираз этди:

— Йох, йолдаш сәдр, даһа баша дүшдүм. Өзүм рәндәләйәрәм. Яхшысы будур сиз эвинизә кедин. Сәһәрдән аяг үстәсиниз.

— Яхшы, сән дейән олсун, гызым, өзүн рәндәлә. Доғру дейирсән, кедиб бир аз ятсам пис олмаз.

Заһидов чевикликлә йәһәрә атылыб, кәһәри эвинә доғру чапды.

Гызлар онун архасынча бахдылар.

— Бизим сәдр чох яхшы адамдыр,—дейә онлардан бири пычылдады. Әнвәр онун фикрини тәсдиг етди:

— Бәс неҹә? Бизим сәдр ишчиләри севмәйи дә, онларла әлбир ишләмәйи дә баҹарыр.

План

1. Мухтар Заһидовун кечә эвә гайытмасы.
2. Барамачылыг эвини тәмир эдән кәнҹләриң иши.
3. Мухтар Заһидовун кәнҹләрә көмәк этмәси.
4. Сәдр һаггында кәнҹ колхозчуларын фикирләри.

ДАШГЫН

Колхозда иҹлас кедирди. Сәлим гызғын нитг сөйләйирди. О, чох одлу даныштырды. Лакин иҹласдакылар Сәлими ахыра кими динләйә билмәдиләр. Кәнддә һай-күй гопду.

Бир нәфәр колхозчу гаранәфәс һалда иҹлас салонуна кирди. Әкинләри сел апардығыны сөйләди.

Элә бил һамыны илдырым вурду. Иҹласдакылар галхдылар. Хәбәр бүтүн кәнди һәйәҹана салды. Өзүнә күманы кәлән әлинә кечәни көтүрүб, чая тәрәф йүйүрмәйә башлады...

Чайын дилә кәлмиш сую сүрәтлә әтрафа яйылыр, о тайдакы чәлтик вә памбыг әкинләрини удмаг истәйирди. Тахта көрпү чохдан учмушду. Ата-бабадан галмыш бу зәиф ядикары селин ачыглы далғалары гуҹаглайыб апармышды. Көрпүнүн нишанәси бирҹә тир иди. Һәр дәфә далғалар она тохундугҹа, әсим-әсим әсирди.

Дашғын едди йүз һектарлыг әкини бөйүк тәһлүкә алтына алырды. Чайын сую кетдикҹә күҹләнирди. Дәли чай гәзәбли һалда, күҹү кәлдикҹә гышгырыб бағырырды.

Колхозчулар дашан чая бахыр, оғланлы-гызлы һамысы чайын о тайына аддамаг истәйирди. Лакин һеч ким суя кирмәйи гәт этмирди. Бирдән гоҹа колхозчу Эйваз киши сөюнду, чайын кәнарына кәлиб деди:

— Мән аддайырам. Кедән варса, далымҹа кәлсин.

Бу сөзләрдән сонра Эйваз киши өзүнү дәли чайын ағзына атды. О, әл-аяғыны бир гәдәр тәрпәдәрәк үздү. Чайын ортасына чатанда исә су ону сүпүрләди. Эйваз киши бирдән суларын арасында йох олду. Элә бил бүтүн ҹамааты да өзү илә бәрабәр чая батырды...

Ҹаванлар сөюндулар. Он-он ики адам әл-әлә вериб, Эйваз кишинин ардынҹа суя кирди. Онлар мейдан охуян чайын көпүклү сую илә сүпүрләшдикләри вахт, Эйваз кишинин о тайда

чәлтик ләкләринин арасы илә кәлдийини көрәнләр севиндиләр. Ҹамаатдан беш-алты дәстә дә чая кириб о тая кечди.

Дәһнәнин юхары тәрәфи коллуг, гаялыг бир ер иди. Колхозчулар бура сәпәләнмишдиләр. Бунларын бәзиләри ири дашлары ериндән гопарыб чая юварладырды. Кимиси гаратикан, алачәһрә, бөйүрткән колларыны гырыб кәтирирди. Колохозчулар бәнд бағлайырдылар. Кәндин бүтүн башыпапаглысы суюн ичиндә әлләширди.

Чай бәзән күкрәйир, ҹошур, көклү ағаҹлары гопарыб кәтирир, өз икидлийиндән һәзз алырмыш кими шикарыны атыб тутурду. Чай бүтүн гүввәтини топлайыб кәлир, бәндә чатдыгда, бурну даша дәймиш кими даянырды...

Чай һәр дәфә дәриндән нәфәс алдыгҹа, көпү атыр, нәрәси азалырды. О, артыг инсана рам олмушду. Кетдикҹә сакит ахыр, хәҹаләтли сифәти яваш-яваш ачылырды. О, тутдуғу ишдән пешиман олмуш кими узаглара сәрдийи ганадларыны йығыр, ислатдығы ерләрдән, ялайыб гуртардығы саһәләрдән санки үзр истәйирди.

Колхозчулар чайын габағына чәкдикләри мөһкәм бәндә тамаша эдирдиләр. Онлар памбыг вә чәлтик әкинләрини дашгынын горхусундан хилас этмишдиләр. Инди исә күлүр, даныышыр, зарафатлашырдылар. Элә бил әзиййәт чәкдикләрини чая билдирмәк истәмирдиләр.

ҺӘҸӘР ОВДА

Туташ дағлары бүрүйән галын мешәләр яшыл ярпагларла бәзәнмишди. Ян-яна ахыб төкүлән күмүш сулар мешәни доланырды. Араларында ағ чичәкләр көрүнән көй отларын хош әтри дағы-дашы тутмушду. Боз гаяларын чахмаг дашлары улдуз кими парылдашырды. Боз сүрүләр әтрафа яйылмышды. Габаг-габаға даянан чобанлар ағыз-ағыза вериб гачаг Нәби һаггында маһны охуюрдулар.

Бу маһнылар Һәҹәри көйүн едди гатына галдырырды. О, даяндығы ердән тәрпәниб мешәнин ичи илә ериди. О, хейли кедиб ахан чынгыла раст кәлди. Элә бил ки, баш тәрәфдән арды-арасы кәсилмәдән ағ чынгыл төкүлүр, чынгыл чынгыла гарышыр вә ахыб кедирди. Һәҹәр йохламаг үчүн бир аяғыны чынгыла атды, ериндән гопарылды, тәләсик о ян-бу яна бойланды. Тез айналыны өзүнә ләнкәр тутуб үзү ашағы кетди. Чынгыл чая төкүлүрдү. Һәҹәр чая дүшәркән, әл атыб бир ағаҹын будағындан тутду. О, бир неҹә ағаҹ аддайыб кечди. Бир

ағачын башы о тайда, көкү бу тайда, көрпү кими салынмышды. Ағач әсим-әсим әсирди. Һәчәр айналысыны чийнинә атыб әсән ағачын үстүнә чыхды, чайы обири тая кечди. Һәчәр мешәли гаялыгларла ирәлиләди. О, йорулуб даянды, нәфәс алды, алнынын тәрини силди. Чай көл-көл олур вә кедирди. Һәчәр балыглара тамаша эдиб йорғунлуғуну алды, енидән тәрпәнди, бир хейли кедәндән сонра көй дашдан һөрүлмүш кими көйә галхан бир гаялыға раст кәлди. Һәчәр әл атыб дашдан япышды, чыхдыгча чыхды, галхдыгча галхды, элә бил нәрдибанла көйә галхды. Һәчәр әйилиб енишә бахды, көзләри ахды, үрәйинә бир хоф чөкдү. О, әл атыб айналыны синәсинә сыхды: «Сәндән мәдәд!»—деди. Һәчәр, шиш гаянын башындан гартал кими һәр тәрәфи сейр этди. Сонра о, яваш-яваш гаядан дүшүб, мешәлийә кирди. Аз кетди, чох кетди, хейли йол кетди. Көй дашдан пыггылдайыб төкүлән ағ суя ағзыны сөйкәйиб доюнча ичди. Һәчәр бир аз да кедиб зүлмәтли бир мешәлийә говушду. О, бураны да бир тәһәр аддайыб бир дөшә чыхды. Бурадакы пайыз чичәкләринин әтри һәр тәрәфи бүрүмүшдү. Һәчәр бу чичәкләрдән топлайыб бурнуна тутду: «Лап бизим дағларын гохусуну верир»—деди. Һәчәр чичәкләри синәсинә басыб бир аз дурду, сонра енә ирәлиләди. Онун итиләшән көзләри бир шей ахтарырмыш кими, һәр тәрәфи йохламаға башлады. Һәчәр бойланды, бахды, ирәлидәки үст-үстә битишиб галхан гаялыға тәрәф ериди.. О, гаялығын аяғына чатды. Бир нечә гая юхары галхыб көрдү ки, дағ кечиләри ота чыхмышдыр. Бир тәкә дик гаянын башына чыхыб дөрд аяғы үстә тулланыр, керийә гайыдыр, енә чыхырды. Буйнузу бурма тәкә ойнаглайыр, атылыр-дүшүрдү. Тәкә бир дә чыхды, бир дә башыны галдырды. Инсан һәниртиси алдығындан, ашағыдакы учурума тәрәф бойланмаға башлады. Айналы ачылды. Тәкә ашағыдакы бәрәдә бәнд алды.

МҮНДӘРӘЧӘ

Проф. А. С. Чикобава—Дилчилийә кириш 3

Досент А. Абдуллаев—Фонетика тәдрисинин методикасы . . 12

Ф. Һәсәнова—IV синифдә шакирдләрин мөһкәм билик алмаларына вә дүзкүн язмаларына нечә наил олурам 23

Азәрбайчан дили, әдәби гираәт вә әдәбийят програмларынын I—X синифләр үзрә бөлкүсү 29

М. А. Асланов—V—VI синифләр үчүн ифадә мәтнләри . . . 75

Редакторлар: Ә. Дәмирчизадә, М. Асланов.
Корректор: Имамзадә.

Чапа имзаланмышдыр 2/X-1954-чү ил. Кағыз форматы
60×84¹/₁₆=3,0 кағыз вәрәги, 5,46 чап вәрәги.
ФГ № 64788 Сифариш № 2173 Тираж 5.000

Бирләшмиш Нәшрийят мәтбәәси, Бакы, Сталин проспекти, 137.